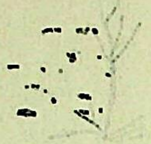
जीवन मुक्ति विवेक

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥यस्यनिःश्वसितंवेदायो
वेदेभ्योऽखिलंजगत्॥निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥
१॥ॐवक्ष्येविविदिषान्यासंविद्वन्न्यासंचभेदतः॥हेतूविदेह
मुक्तेश्चजीवन्मुक्तेश्चतौक्रमात्॥१॥संन्यासहेतुर्वैराग्यंयदह
र्विरजेत्तदा॥प्रव्रजेदितिवेदोक्तेस्तद्भेदस्तुपुराणगः॥२॥विरक्ति
र्द्विविधाप्रोक्तातीव्रातीव्रतरेतिच॥सत्यामेवतुतीव्रायांन्यसेद्यो
गीकुटीचके॥३॥शक्तोबहूदकेतीव्रतरायांहंससंज्ञिते॥मुमुक्षुः
परमेहंसेसाक्षाद्विज्ञानसाधने॥४॥पुत्रदारगृहादीनांनाशेता
त्कालिकीमतिः॥धिक्संसारमितीदृक्स्याद्विरक्तेर्मंदताहिसा
॥५॥अस्मिन्जन्मनिमाभूवन्पुत्रदारादयोमम॥इतियासुस्थिरा
बुद्धिःसावैराग्यस्यतीव्रता॥६॥पुनरावृत्तिसहितोलोकोमेमास्तुक
श्चन॥इतितीव्रतरत्वंस्यान्मंदेन्यासोनकोपिहि॥७॥यात्राद्यश
क्तिशक्तिभ्यांतीव्रेन्यासद्वयंभवेत्॥कुटीचकोबहूदश्चेत्युभावे
तौत्रिदंडिनौ॥८॥द्वयंतीव्रतरेब्रह्मलोकमोक्षविभेदतः॥त
त्रलोकेतत्त्वविद्धंसोलोकेस्मिन्परहंसकः॥९॥एतेषांतुसमाचाराः
प्रोक्ताःपाराशरस्मृतौ॥व्याख्यानेस्माभिरत्रायंपरहंसोविविच्यते
॥१०॥जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेतिपरहंसोद्विधामतः॥प्राहुर्ज्ञानायजि
ज्ञासोर्न्यासंवाजसनेयिनः॥११॥प्रव्राजिनोलोकमेतमिछंतःप्र
व्रजंतिहि॥एतस्यार्थस्तुगद्येनवक्ष्यतेमंदबुद्धये॥१२॥लोकोहि
द्विविधः॥आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति॥तत्रआत्मलोकस्यत्रै
विध्यंबृहदारण्यकेतृतीयाध्यायेश्रूयते॥अथत्रयोवावलोकाम
नुष्यलोकःपितृलोकोदेवलोकइतिसोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणैव
जय्योनान्येनकर्मणाकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइति॥
आत्मलोकश्चतत्रैवश्रूयते॥योहवाअस्माल्लोकात्स्वंलोकमह
ष्ट्वाप्रैतिसएनमविदितोनभुनक्तीति॥आत्मानमेवलोकमुपासी
तसयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतइतिच॥यो
मांसादिकपिंडलक्षणात्स्वंलोकंपरमात्माख्यंअहंब्रह्मास्मी
त्यविदित्वाम्रियतेसःस्वलोकःपरमात्माअविदितःअविद्यया

व्यवहितः सन्निनं अवेत्तारं मेतं मृतं न भुनक्ति शोकमोहादिदोषाप नयनेनन पालयति॥ उपासकस्य हि निश्चितं कर्म नष्टी मते एकफ लदानेन उपक्षीणं न भवति कामित्तसर्वफलं मोक्षं च ददातीत्यर्थः॥ यद्वाध्यायेपि॥ किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्याम हे॥ किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति॥ ये प्रजा मीषिरे ते श्मशानानि भेजिरे॥ ये प्रजा नेषिरे ते ऽमृतत्वं हि भेजि रे॥ एवं सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यत्रात्म लोको विवक्षित इति गम्यते॥ सवा एष महानज आत्मेति प्रका तस्यात्मन एतच्छब्देन परामृष्टत्वात्॥ लोक्यते ऽनुभूयत इति लोकः॥ तथा चात्मानुभवमिच्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेस्तात्पर्यार्थः संपद्यते॥ स्मृतिश्च॥ ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः॥ शां तिदांत्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेदिति॥ इह जन्मनि जन्मांतरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिष यासंपादितत्वादयं विविदिषासंन्यास इति अभिधीयते॥ अयं च वेदनहेतुः॥ संन्यासो द्विविधः॥ जन्मापादककाम्यकर्मादित्या गमात्रात्मकः॥ प्रैषोच्चारणपूर्वकदंडधारणाद्याश्रमरूपश्चेति॥ पुं जन्मलभते माता पत्नी च प्रेषमात्रतः॥ ब्रह्मनिष्ठं सुशीलश्च ज्ञानं चैत स्वभावतः॥ त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते॥ न कर्मणा न प्रजया धने। न त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति॥ अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोप्यधिक्रि यंते॥ भिक्षुकीयनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वा वैधव्यादूर्ध्वं संन्या सेऽधिकारोऽस्तीति दर्शितं॥ तेन भिक्षाचर्यं मोक्षशास्त्रश्रवणं ए कांते आत्मध्यानं च ताभिः कर्तव्यं त्रिदंडादिकं च धार्यं॥ इति मो क्षधर्मे चतुर्दशीटीकायां सुलभाजनकसंवादः॥ शारीरकभाष्ये वाचक्नवी त्यादि श्रूयते॥ देवताधिकरणन्यायेन विधुरस्य अधि कारप्रसंगत्वेन तृतीयाध्याये चतुर्थपादे॥ अत एव मैत्रेयी वा क्यमाम्नायते॥ येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगव न्वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति॥ ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केन चिन्नि मित्तेन संन्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबंधे सति स्वाश्रमधर्मैश्चानुष्ठी

यमाने ऽपि वेदनाशो मानसः कर्मादित्यागो न विरुध्यते॥ श्रुतिस्मृ
तीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशां तत्त्वविदां बहूनामुपलंभात्॥
यस्तु दंडधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः पूर्वैराचार्यैर्बहु
विधाप्रपंचितः इत्यस्माभिरुपरम्यते॥ इति विविदिषासंन्यासः॥
अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः॥ सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदि
ध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः संपाद्यमानो विद्वत्संन्यासः॥ तं च
याज्ञवल्क्यः संपादयामास॥ तथा हि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान्याज्ञ
वल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलप्रभृ
तीन्विप्रान्विजित्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्तराभ्यांअनेक
धाजनकं बोधयित्वा मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरयात ——
त्माभिमुख्याय स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे॥ ततस्तां बोधयित्वा
संन्यासं चकार तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याद्यंतयोराम्नायते॥ अ
थाह याज्ञवल्क्यो ऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्मैत्रेयीति होवाच याज्ञव
ल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरे ऽहमस्मात्स्थानादस्मीति एतावदरे ख
ल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति च॥ कहोलब्रा
ह्मणे ऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते॥ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्म
णाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भि
क्षाचर्यं चरंतीति॥ न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शंक
नीयं॥ पूर्वकालवाचिनो विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य ब्रह्मविद्वाचिनो
ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसंगात्॥ न चात्र ब्राह्मणशब्दो जाति
वाचकः॥ वाक्यशेषे पांडित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवण
मनननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्म
णः इत्यभिहितत्वात्॥ ननु तत्र विविदिषासंन्यासो ऽपेतः पां
डित्यादौ प्रवर्तमानो ऽपि ब्राह्मणशब्देनपरामृष्टः तस्माद्ब्राह्म
णः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति चेत्॥ मैवं॥ भावि
नीं वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्॥ अन्यथा क
थं अथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं
प्रयुंजीत॥ शारीरब्राह्मणे ऽपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स

इति द्रष्टव्यं॥संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया॥प्रव्रजंत्यकृतोद्वा
हाः परं वैराग्यमाश्रिताः॥प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणं॥
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् इत्यादिविविदिषासं
न्यासः॥यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनं॥तदैकदंडं संगृह्योप
वीतशिखां त्यजेत्॥ज्ञात्वा सम्यक् परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजे
त्॥इत्यादिविद्वत्संन्यासः॥ननु कलाविद्यास्विव कदाचित् औ
त्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा संभवत्येवं विद्वत्ताप्यापातदर्शिनः
पंडितंमन्यमानस्याप्यवलोक्यते न च तौ प्रव्रजंतौ दृष्टौ अतो विविदिषा
विद्वत्ते कीदृशौ विवक्षितौ इति चेत्॥उच्यते॥यथा तीव्रायां बुभुक्षा
यामुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते भोजने च विलंबो न
सोढुं शक्यते॥तथा यदा जन्महेतुषु कर्मस्वत्यंतमरुचिर्वेदन
साधनेषु च श्रवणादिषु त्वरा महती संपद्यते तादृशी विविदिषा
संन्यासहेतुः॥ विद्वत्ताया अवधिरुपदेशसाहस्र्यामभिहितः॥दे
हात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं॥आत्मन्येव भवेद्यस्य स
नेच्छन्नपि मुच्यत इति॥श्रुतावपि॥भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते
सर्वसंशयाः॥क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति॥परम
पि हैरण्यगर्भादिकं पदं अवरं यस्मात् असौ परावरः हृदये बुद्धौ
साक्षिणस्तादात्म्याध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन ग्रंथिवद्दृढसं
श्लेषरूपत्वाद्ग्रंथिरित्युच्यते॥आत्मा साक्षी कर्ता वा आत्मनः सर्व
साक्षित्वेपि अस्य ब्रह्मत्वं अस्ति वा न वा ब्रह्मत्वेपि तद्बुध्या वेदितुं
शक्यं न वा शक्यत्वेपि तद्वेदनमात्रेण मुक्तिरस्ति न वेत्यादयः संश
याः कर्माण्यनारब्धान्यागामिजन्मकारणानि तदेतद्ग्रंथ्यादित्रयम
विद्यानिमित्तत्वादात्मदर्शनेन निवर्त्तते॥स्मृतावप्ययमर्थ उपल
भ्यते॥यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥हत्वापि स इमा
न्लोकान्न हंति न निबध्यते इति॥यस्य ब्रह्मविदो भावः सत्तास्वभा
व आत्मा नाहंकृतो अहंकारेण तादात्म्याध्यासादंतर्नाच्छादितः।
बुद्धिलेपः संशयः तदभावे त्रैलोक्यवधेनापि न बध्यते किमुता
न्येन कर्मणेत्यर्थः॥नन्वेवं सति विविदिषासंन्यासफलेन तत्त्वज्ञा

नेनैवागामिजन्मनो निवारितत्वात्॥ वर्तमानजन्मशेषस्य भोगमंत
रेण निवारयितुमशक्यत्वात् किमनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेत्
॥मैवं॥ विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् तस्माद्वेदनाय विवि
दिषासंन्यासवज्जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः संपादनीयः॥ अथ के
यं जीवन्मुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिः सिद्धा वा किं प्र
योजनमिति चेत्॥ उच्यते॥ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुख
दुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बंधो भवति तस्य निवारणं
जीवन्मुक्तिः॥ नन्वयं बंधः किं साक्षिणो निवार्यते किं वा चित्तात्॥
नाद्यः॥ तत्त्वज्ञानेनैव निवारितत्वात्॥ न द्वितीयः॥ असंभवात्॥ य
दा तु जलाद्द्रवत्वं निवार्येत वह्नेरुष्णत्वं॥ तदा चित्तात्कर्तृत्वादिनि
वारणसंभवः स्वाभाविकत्वं तु सर्वत्र समानं॥ मैवं॥ आत्यंतिकनि
वारणासंभवे पि अभिभवस्य संभवात्॥ यथा जलगतं द्रवत्वं मृ
त्तिकामेलनेनाभिभूयते॥ वह्नेरौष्ण्यं मणिमंत्रादिना तथा सर्वा
श्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासेनाभिभवितुं शक्यते॥ ननु प्रारब्धं कर्मकृ
त्स्नाविद्यातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधं कृत्वा
स्वफलदानाय देहेंद्रियादिकमवस्थापयति न च सुखदुःखादि
भोगश्चित्तवृत्तिं विना संपादयितुं शक्यते॥ ततः कथं अभिभवः॥ मैवं
॥अभिभवसाध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्ध
फलएवांतर्भावात् तर्हि कर्मैव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति माभू
त्पुरुषप्रयत्नः इति चेत्॥ कृषिवाणिज्यादावपि समानः पर्यनुयो
गः॥ कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमंतरेण फलज
ननासमर्थत्वादपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्न इति चेत् जीव
न्मुक्तावपि समं समाधानं॥ सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृष्यादेः फलपर्य
वसानं यत्र न दृश्यते तत्र प्रबलेन कर्मांतरेण प्रतिबंधः कल्पनीयः
॥ तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूलवृष्ट्याभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं संपा
द्यैव प्रतिबध्नाति॥ स च प्रतिबंधो विरोधिना प्रबलतरेणोत्तंभके
न कारीरीष्ट्यादिरूपेण कर्मणाऽपनीयते॥ तच्च कर्म स्वानुकूलां
वृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबंधमपनयति॥ किंबहु

नाप्रारब्धकर्मण्येवासंतभक्तेनभवतायोगाभ्यासरूपस्यपुरुषप्र
यत्नस्यवैयर्थ्यंमनसापिचिंतयितुमशक्यं अथवाप्रारब्धंकर्म
यथातत्वज्ञानात्प्रबलं।तथातस्मादपिकर्मणोयोगाभ्यासःप्रब
लोऽस्तुतथाचयोगिनामुद्दालकवीतहव्यादीनांस्वेच्छयादेहत्या
गउपपद्यते॥यद्यप्यल्पायुषामस्माकंतादृशोयोगोनसंभवति॥
तथापिकामादिरूपचित्तवृत्तिनिरोधमात्रेयोगेकोनामप्रयासः।
यदिशास्त्रीयस्यप्रयत्नस्यप्राबल्यंनांगीक्रियेततदाचिकित्सामा
रभ्यमोक्षशास्त्रपर्यंतानांसर्वेषामानर्थक्यंप्रसज्येत॥नहिकदा
चित्कर्मफलविसंवादमात्रेणदौर्बल्यमापादयितुंशक्यं अन्य
थाकदाचित्कंपराजयंदृष्ट्वासर्वैर्भूपैर्गजाश्वादिसेनोपेक्ष्येत॥अत
एव आनंदबोधाचार्याआहुः॥नह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागः॥भि
क्षुकभयाद्वास्थाल्याअनधिश्रयणं यूकाभयाद्वाप्रावरणपरित्याग
इति॥शास्त्रीयप्रयत्नस्यप्राबल्यंवसिष्ठरामसंवादेविस्पष्टमव
गम्यते॥सर्वमेवेहहिसदेत्यारभ्यतदनुतदप्यवमुच्यसाधुतिष्ठत्वं
तद्ग्रंथेन॥वसिष्ठः॥सर्वमेवेहहिसदासंसारेरघुनंदन॥सम्यक्
प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समवाप्यते॥सर्वंपुत्रवित्तस्वर्गलोकब्र
ह्मलोकादिफलंपौरुषंपुत्रकामेष्टिकृषिवाणिज्यज्योतिष्टोमब्र
ह्मोपासनालक्षणःपुरुषप्रयत्नः॥उच्छास्त्रंशास्त्रितंचेतिपौरुषं
द्विविधंस्मृतं॥तत्रोच्छास्त्रमनर्थायपरमार्थायशास्त्रितम्॥उच्छा
स्त्रंपरद्रव्यापहारपरस्त्रीगमनादि॥शास्त्रितंनित्यनैमित्तिकानुष्ठाना
दि॥अनर्थोनरकः॥अर्थेषुस्वर्गादिषुपरमोमोक्षःपरमार्थः॥आबा
ल्यादलमभ्यस्तैःशास्त्रसत्संगमादिभिः॥गुणैःपुरुषयत्नेनसोऽर्थः
संपाद्यतेहितः॥अलंसंपूर्णसम्यगित्यर्थः॥गुणैर्युक्तेनेत्याध्याहा
रः॥हितःश्रेयोरूपः॥ श्रीरामः ॥प्राक्तनं वासनाजालंनियोजयति
मांयथा॥मुनेतथैवतिष्ठामिकृपणःकिंकरोम्यहं॥वासनाधर्माध
र्मरूपाजीवगतसंस्काराः॥वसिष्ठः॥अतएवहिहेरामश्रेयःप्राप्नो
षिशाश्वतं॥स्वप्रयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवनान्यथा॥यतोवासनाप
रतंत्रोभवान् अतएवपारतंत्र्यनिवारणायस्वोत्साहसंपादितोमनो

वाक्कायजन्यःपुरुषव्यापारोपेक्षितः॥द्विविधोवासनाव्यूहःशुभश्चै
वाशुभश्चते॥प्राक्तनोविद्यतेराम द्वयोरेकतरोथवा॥किंधर्माधर्मौ
उभावपित्वांनियोजयतः उत्तैकतरदितिविकल्पःएकतरपक्षेपिशुभोऽ
शुभोवेत्यर्थात्सिद्धोविकल्पः॥वासनौघेनशुद्धेनतत्रचेदपनीयसे
॥तत्क्रमेणाशुतेनैवपदंप्राप्स्यसिशाश्वतं॥तत्रतेषुपक्षेषुतत्तस्त
र्हितेनैवक्रमेणशुभवासनाप्रापितेनैवाचरणेनप्रयत्नांतरनिरपेक्षे
णशाश्वतंपदंमोक्षं॥अथचेदशुभोभावस्त्वांयोजयतिसंकटे॥प्रा
क्तनस्तदसौयत्नाज्जेतव्योभवतास्वयं॥भावोवासनाततर्हियत्नोऽ
शुभविरोधिशास्त्रीयधर्मानुष्ठानंतेनस्वयंजेतव्यः॥ननुसुदृढमूल
त्वेनैवपुरुषांतरसुखेनजेतुंशक्यः॥शुभाशुभाभ्यांमार्गाभ्यांवह
तीवासनासरित्॥पौरुषेणप्रयत्नेनयोजनीयाशुभेपथि॥उभयप
क्षेतुशुभभागस्यप्रयत्नैरपेक्ष्येप्यशुभभागंशास्त्रीयप्रयत्नेननिवा
र्यशुभमेवतस्यस्थानेसमाचरेत्॥अशुभेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावता
रयेत्॥स्वमनःपुरुषार्थेनुबलेनबलिनांवर॥अशुभेषुपरस्त्रीद्र
व्यादिषुशुभेषुशास्त्रार्थदेवताध्यानादिषुपुरुषार्थेनपुरुषप्रयत्ने
नबलेनप्रबलेनअशुभाच्चालितंयातिशुभंतस्मादपीतरत्॥जंतोश्चित्तंतु
शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात्॥यथाशिशुःमृदुलक्षणान्निवार्यफ
लभक्षणेयोज्यते॥मणिमुक्ता — कर्षणान्निवार्यकंदुकाद्याकर्ष
णेयोज्यते॥तथाचित्तमपिसत्संगेनदुःसंगात्तद्विपरीतविषया
न्निवारयितुंशक्यं॥समतासांत्वनेनाशुनद्रागितिशनैःशनैः॥पौरु
षेणप्रयत्नेनलालयेच्चित्तबालकं॥चपलस्यपशोःबंधनस्यानेप्र
वेशनायद्वावुपायौभवतः॥हरिततृणप्रदर्शनकंडूयनादिकंवाक्
पारुष्यदंडादिमत्तर्जनंचेति॥तत्राद्येनसहसाप्रवेश्यते द्वितीयेनतस्त
तोधावन्शनैःशनैःप्रवेश्यते॥तथाशत्रुमित्रादिसमत्वसुखबोध
नं॥प्राणायामप्रत्याहारादिपुरुषप्रयत्नश्चेत्येतौद्वौचित्तपशुपायौ
तत्राद्येनमृदुयोगेनशीघ्रंलालयेत्॥द्वितीयेहठयोगेनद्रागितिन
लालयेत् किंतुशनैःशनैः॥द्रागभ्यासवशाद्यातिपदातेवासनोद
यं॥तदाभ्याससस्साफल्यंविद्धित्वमरिमर्दन॥मृदुयोगाभ्यासाच्चेप्र

मेवसहस्रसंख्योद्देशेसतिसाफल्यमभ्यासस्यवक्तव्यंनत्वल्पकालत्वे
नासंभावनाशंकनीया॥संदिग्धायामपिभूयांसुभामेवसमाहर॥एवं
सुभायांवासनावृद्धौतातदोषोनकश्चन॥सुभवासनाभ्यस्यमानाहं
पूर्णानवेतिसंदेहस्तदापिसुभामभ्यसेदेव॥तद्यथा॥सहस्रजपे
प्रवृत्तस्यदशमीशतसंख्यायदासंदिग्धातदापुनरपिशतंजपेत्
असंपूर्तौसंपूर्तिःफलिष्यतिसंपूर्तौतद्ध्यानसहस्रजपोदुष्य
ति॥अव्युत्पन्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पदः॥गुरुशास्त्रप्रमाणै
स्तुनिर्णीतंतावदाचर॥ततःपक्वकषायेणनूनंविज्ञातवस्तुना॥शु
भोप्यसौत्वयात्याज्योवासनौघोनिरोधिना॥यदपिशुभमार्गसे
वितंतच्छुभमनुसृत्यमनोज्ञभावबुध्या॥अधिगमयपदंयदद्विती
यंतदनुतदप्यवमुच्यसाधुतिष्ठ॥इतिस्पष्टोऽर्थः॥तस्माद्योगाभ्या
सेनकामाद्यभिभवसंभवात्॥जीवन्मुक्तौनविवदितव्यम्॥ ॥
इतिजीवन्मुक्तिस्वरूपम्॥श्रुतिस्मृतिवाक्यानिजीवन्मुक्तिसद्भा
वप्रमाणानितानिचकठवल्ल्यादिषुपठ्यंते॥विमुक्तश्चविमुच्य
तइति॥जीवन्नेवदृष्टबंधात्कामादेर्वियोगेनमुक्तःसन्देहपाते
भाविबंधाद्विशेषेणमुच्यते॥वेदनात्प्रागपिशमदमादिसंपादने
नकामादिभ्योमुक्तएवतथाप्युत्पन्नानांकामादीनांतत्रप्रयत्नेन
निरोधः॥अत्रतुधीवृत्त्यभावादनुत्पत्तिरेवततोविशेषेणेत्युच्यते॥१
तथामलयेदेहपातेचसतिकंचित्कालंभाविदेहबंधान्मुच्यते॥
अत्रात्यंतिकमोक्षइत्यभिप्रायविशेषेणेत्युक्तं॥बृहदारण्यकेप
ठ्यते॥यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः॥अथमर्त्योमृ
तोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति॥श्रुत्यंतरेपि॥सचक्षुरचक्षुरिव
सकर्णोऽकर्णइवसमनाअमनाइवेति॥एवमन्यत्रापिउदाहा
र्यं॥स्मृतिषुजीवन्मुक्तविदेहमुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणाती
तब्राह्मणातिवर्णाश्रम्यादिनामभिस्तत्रतत्रव्यवह्रियते॥वसिष्ठ
रामसंवादेनृणांज्ञानैकनिष्ठानामित्यारभ्यसत्किंचिदवशिष्यते
इत्यंतेनग्रंथेनजीवन्मुक्तःपठ्यते॥वसिष्ठः॥नृणांज्ञानैकनिष्ठाना
मात्मज्ञानविचारिणां॥साजीवन्मुक्ततोदेतिविदेहमुक्ततेवया॥

त्रानैकनिष्ठत्वंलौकिकवैदिककर्मत्यागः॥देहेंद्रियसदसद्भावमात्रे
णमुक्तिद्वयस्यविशेषोनत्वनुभवतः द्वैतप्रतीतेरुभयत्राभावात्॥
॥श्रीरामः॥ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणं॥ब्रूहियेनत
थैवाहंयतेशास्त्रगयादृशा॥वसिष्ठः॥यथास्थितमिदंयस्यव्यवहा
रवतोपिच॥अस्तंगतंस्थितंव्योमसजीवन्मुक्तउच्यते॥इदंप्रतीय
मानंगिरिनदीसमुद्रादिकंजगत्प्रतिपत्तुर्देहेंद्रियव्यवहारेणसह
महाप्रलयेपरमेश्वरेणोपसंहृतंसत्स्वरूपोपमर्देनास्तंगतंभवति॥
अत्रतुनतथा॥किंतुविद्यतएवदेहेंद्रियादिव्यवहारः॥गिरिनद्या
दिकंचेश्वरेणानुपसंहृतत्वात्॥यथापूर्वमवतिष्ठमानंसत्सवैरन्यैः
प्राणिभिर्विस्पष्टमवलोक्यते॥जीवन्मुक्तस्यतत्प्रत्यायकत्वाभा
वात्सुषुप्ताविवसर्वमस्तंगतंभवति॥स्वयंप्रकाशमानंचिद्व्योमके
वलमवशिष्यते बद्धस्यसुषुप्तौतात्कालिकत्वस्यभावसाम्येपिभा
विधीवृत्तिबीजसद्भावान्नजीवन्मुक्तत्वं॥नोदेतिनास्तमायातिसुख
दुःखेमुखप्रभा॥यथाप्राप्तस्थितिर्यस्यसजीवन्मुक्तउच्यते॥मुखप्रभा
हर्षःस्रक्चंदनसत्कारादिसुखेप्राप्तेपिसंसारिणइवहर्षोनोदेति॥
मुखप्रभास्तमयोदैन्यंधनहानिधिक्कारादिदुःखेप्राप्तेपिनदीनोभव
ति॥इदानीतनस्वप्रयत्नविशेषमंतरेणप्रारब्धकर्मोपादितपूर्वप्रवा
हागतभिक्षान्नादिकंयथाप्राप्तंतस्मिन्स्थितिर्देहरक्षा॥समाधिदा
र्ढ्येनस्रक्चंदनादिप्रतीत्यभावात्॥कदाचिद्व्युत्थानदशायांआपात
तःप्रतीतावपिविवेकदार्ढ्येनैवहेयोपादेयत्वबुद्ध्यभावात् हर्षा
दिराहित्यंउपपद्यते॥योजागर्तिसुषुप्तस्थोयस्यजाग्रन्नविद्यते॥
यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते॥चक्षुरादींद्रियाणांस्वस्व
गोलकेष्ववस्थानेनोपरत्यभावात्जागर्ति ॥ मनोवृत्तिरहितत्वा
त्सुषुप्तिस्थः॥अतएवइंद्रियैरर्थोपलब्धिरित्येतस्यजागरणलक्ष
णाभावात् जाग्रन्नविद्यते॥सत्यपिबोधेजायमानेब्रह्मवित्त्वाभि
मानादिभोगार्थोपादितकामादिस्वधीदोषवासनावृत्तिरहित्ये
नतद्दोषाभावान्निर्वासनत्वं॥रागद्वेषभयादीनामनुरूपंचरन्नपि
॥योंतर्व्योमवदत्यच्छःसजीवन्मुक्तउच्यते॥रागानुरूपंभोजनादि

प्रवृत्तिः द्वेषानुरूपं बौद्धकापालिकादिभ्यो विमुखत्वं भयानुरूपं
सर्पव्याघ्रादिभ्योपसर्पणं॥आदिशब्देन मात्सर्यादि मात्सर्यानुरू
प्यमितरयोगिभ्यः आधिक्येन समाध्याद्यनुष्ठानं॥सत्स्वपि ह्युत्थान
दशायां ईदृशआचारणे पूर्वाभ्यासेन प्रापिते विश्रांतचित्तस्य कालु
ष्यरहितत्वादंतःस्वच्छत्वं॥यथाव्योम्नि धूमधूलिमेघादियुक्तेपि
निर्लेप स्वभाव त्वातिशयेन स्वच्छत्वं तद्वत्॥यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते॥पू
र्वार्द्धं विद्वत्संन्यासप्रस्तावे व्याख्यातं॥लोके बद्धस्य पुरुषस्य शास्त्री
यं कर्म कुर्वतोहं कर्तेति तदा चिदात्माहंकृतो भवति॥स्वर्गं प्राप्स्या
मीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते॥अकुर्वतस्तु सत्कवानस्मीति अहंकृत
त्वं स्वर्गलाभविषादो लेपः एवं प्रतिषिद्धकर्मणि लौकिककर्मणि च य
थासंभवं योजनीयं॥मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावाद्धर्षाद्यभावाच्च
न दोषद्वयम्॥यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः॥हर्षाम
र्षभयान्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते॥अधिक्षेपताडनादाव प्रवृत्तत्वा
त्तस्माल्लोको नोद्विजते अत एवैतस्मिन्लोकस्याधिक्षेपाद्यप्रवृत्ते
कस्यचिद्दुष्टस्य तत्प्रवृत्तावपि एतच्चित्ते तादृशविकल्पानुदया
च्चायमपि नोद्विजते॥शांतसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः॥
यः सचित्तोपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते॥शत्रुमित्रमानावम
नादिविकल्पाः संसारकलना चतुःषष्टिविद्याः कलाः तत्सद्भावेपि
तदभिमानव्यवहारयोरभावान्निष्कलत्वं॥चित्तस्य स्वरूपेण सद्भा
वेपि लौकिकभाववृत्त्यभावान्निश्चित्तत्वं॥श्चिंतेति पाठे वासना
वशादात्मध्यानवृत्तिसद्भावेपि लौकिकवृत्त्यभावान्निश्चिंत्यत्वं
यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः॥परार्थेष्विव पूर्णात्मा॥
जीवन्मुक्तः स उच्यते॥परगृहे विवाहोत्सवादौ स्वयं गत्वा तत्रैव
तदीयकार्ये व्यवहरन्नपि लाभालाभयोर्हर्षविषादरूपं बुद्धिसं
तापं न प्राप्नोति॥एवमयमुक्तः स्वकार्येपि शीतलः न केवलं सं
तापाभावाच्छीतलत्वं किंतु परिपूर्णस्वरूपानुसंधानादपि॥इति
जीवन्मुक्तलक्षणम्॥अथ विदेहमुक्तलक्षणम्॥जीवन्मुक्त

पदंत्यक्त्वास्वदेहेकालसात्कृते॥विशत्यदेहमुक्तत्वंपवनोस्पंद
तामिव॥यथावायुःकदाचिच्चलनंत्यक्त्वा निश्चलरूपेणावतिष्ठते
॥तथामुक्तात्मापिउपाधिकृतसंसारंत्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते॥
विदेहमुक्तोनोदेतिनास्तमेतिनशाम्यति॥नसन्नासन्नदूरस्थोनचा
हंनचनेतरः॥उदयास्तमयोहर्षविषादौनचशाम्यति नचतत्परित्या
गो॥लिंगदेहस्यात्मैवलीनत्वात्सद्रूपोजगद्धेतुरविद्यासोपाधि
र्मायेश्वरः॥असद्रूपोनापिभूतभौतिकः नदूरस्थइत्युक्त्यान
मायातीतः॥नचेत्युक्त्यास्थूलसूक्ष्मसमीपस्थत्वंनिषिध्यतेअहंन
चेतिनसमष्टिश्चनेतरइतिव्यष्टिव्यवहारयोग्योविकल्पःकोपिना
स्तीत्यर्थः॥तद्वास्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततं॥अनाख्यमनभि
व्यक्तंसत्किंचिदवशिष्यते॥एवंविधयाविदेहमुक्त्यासहपाठो॥
त्कर्षत्वोक्तेजीवन्मुक्तावपियावद्यावन्निर्विकल्पातिशयस्तावत्ता
वदुत्तमत्वंद्रष्टव्यं॥भगवद्गीतासुद्वितीयेध्यायेस्थितप्रज्ञःपठ्य
ते॥अर्जुनउवाच०॥स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेश
व॥स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिं॥प्रज्ञानतत्वज्ञा
नंतद्द्विविधं॥स्थितमस्थितंचेति॥यथाजारेनुरक्तनार्याःसर्वेष्वपि
व्यवहारेषुबुद्धिर्जारमेवध्या यतिप्रमाणप्रतीतानिक्रियमाणा
न्यपिगृहकर्माणिसद्यएवविस्मर्यंते तथापरवैराग्योपेतस्ययो
गाभ्यासपाटवेनास्वंतवशीकृतचित्तस्योत्पन्ने तत्वज्ञानेतद्बु
द्धिर्जारमिवनैरंतर्ये णतत्वंध्यायतितदिदंस्थितप्रज्ञानं॥उक्तगु
णरहितस्यकेनापिपुण्यविशेषेणकदाचिदुत्पन्नेपितत्वज्ञाने
गृहकर्मवत्तन्नैवतत्वंविस्मर्यते तदिदंअस्थितंप्रज्ञानं॥एतदेवा
भिप्रेत्यवसिष्ठआह॥परव्यसनिनीनारीव्यग्रापिगृहकर्मणि॥तदे
वास्वादयत्यंतःपरसंगरसायनं॥एवंतत्वेपरेशुद्धेधीरोविश्रांति
मागतः॥तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपीति॥तत्रस्थितप्रज्ञः
कालभेदाद्द्विविधः॥समाहितोव्युत्थितश्च॥तयोरुभयोर्लक्षणंपू
र्वोत्तराभ्यामर्द्धाभ्यांपृच्छति॥समाधि स्थस्यस्थितप्रज्ञस्यकाभा
षाकीदृशीलक्षणवाचकैःशब्दैःसर्वैर्यंभाष्यते॥व्युत्थितःस्थि

त्तमत्त:कीदृशंवाग्व्यवहारंकरोति॥तस्योपवेशनगमनेमूढेभ्यो
विलक्षणेकीदृशे॥श्रीभगवानुवाच॥प्रजहातियदाकामान्स
र्वान्पार्थमनोगतान्॥आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्य
ते॥कामास्त्रिविधाःबाह्याआंतरावासनामात्ररूपाश्चेति॥उपा
र्जितमोदकादयोबाह्याः॥आशामोदकादयोआंतराः॥पथिगत
तृणादिवदापाततःप्रतीतावासनारूपाः॥समाहितोऽयोगधी
वृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परित्यजति॥अस्तिचास्यमुखप्रसादलिंगग
म्यःसंतोषःसचनकामेषुकिंतुआत्मन्येवकामानांस्वकल्पत्वात्॥
बुद्धेःपरमानंदरूपात्माभिमुखत्वाच्च॥नचात्रसंप्रज्ञातसमाधावि
वात्मानंदोमनोवृत्त्योच्छिद्यते किंतुस्वप्रकाशचिद्रूपेणात्मना
॥संतोषश्चनवृत्तिरूपःकिंतुसंस्काररूपः॥एवंविधैर्लक्षणवा
चकैःशब्दैःसमाहितोभाष्यते॥दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगत
स्पृहः॥वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते॥दुःखंरोगादि
निमित्तजन्यारजोगुणविकाररूपासंतापात्मिकाप्रतिकूलाचित्त
वृत्तिःतादृशेदुःखेप्राप्तेसत्यहंपापीधिङ्मांदुरात्मानमित्यनुतापात्मि
कातमोगुणविकारत्वेनभ्रांतिरूपाचित्तवृत्तिरुद्वेगः॥यद्यप्ययं
विवेकइवाभातितथापिपूर्वस्मिन्जन्मनिचेत् तत्पापप्रवृत्तिप्रतिबं
धकत्वात्सप्रयोजनोभवति॥इदानींतुनिष्प्रयोजनइतिभ्रांतित्वंद्र
ष्टव्यं॥सुखंराज्यपुत्रलाभादिजन्यासात्त्विकीप्रीतिरूपानुकूलाचि
त्तवृत्तिस्तस्मिन्सुखेसत्यागामिनस्तादृशस्यसुखस्यकारणंपुण्यम
ननुष्ठायवृथैवतदपेक्षातामसीवृत्तिःस्पृहा॥तत्रचसुखदुःखयो
प्रारब्धकर्मप्रापितत्वात्व्युत्थितचित्तस्यवृत्तिसंभवाच्चतदुभयं
समुत्पद्यते॥उद्वेगस्पृहेतुनविवेकिनःसंभवतः॥तथारागभय
क्रोधाश्चतामसत्वेनकर्मप्रापितत्वाभावान्नास्यविद्यंते॥एवं
लक्षणलक्षितस्थितधीःस्वानुभवप्रकटनेनशिष्यशिक्षार्थम
नुद्वेगनिःस्पृहत्वादिगमकंवचोभाषतइत्यभिप्रायः॥यःसर्वत्र
नभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभं॥नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्र
तिष्ठिता॥यस्मिन्सत्यन्यदीयेहानिवृद्धीस्वस्मिन्नारोप्येतेतादृशो

न्यविषमस्तामसद्वृत्तिविशेषः स्नेहः सुखहेतुः सुपूर्णकलत्रादिः शुभं तद्गुणकथनादिप्रवर्त्तिकाधीवृत्तिरभिनंदः॥अत्रगुणकथनस्य परप्ररोचनार्थ— त्वाभावेन व्यर्थत्वात् तद्धेतुरभिनंदस्तामसः॥असत्यो त्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्यादिरेनं प्रति अशुभो विषयः तन्निंदाप्रवर्तिका बुद्धिप्रवृत्तिर्द्वेषः सोपितामसः॥तन्निंदायाः निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् एते तामसाधर्माः कथं विवेकिनि संभवेयुः॥यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः॥इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥स्थितस्य समस्त तामसवृत्त्यभावः पूर्वश्लोकाभ्यामभिहितः समाहितस्य तु वृत्त्य एव न संतिकुतस्तामसत्वशंकेत्यभिप्रायः॥विषयाविनिवर्त्तते निराहारस्य देहिनः॥रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते॥प्रारब्धं कर्म सुखदुःखहेतून् कांश्चिद्विषयांश्चंद्रोदयांधकारादिरूपान्स्वयमेव संपादयति॥अयं तु गृहदेवतादीन्पुरुषो द्योगद्वारेण॥तत्र चंद्रोदयादयः पूर्णेन इंद्रियसंहारलक्षणेन समाधिनैव निवर्त्तंते नान्यथा॥गृहादयस्तु समाधिमंतरेणापि निवर्त्तंते॥आहरणमाहारः उद्योगः निरुद्योगस्य गृहादिविषयानिवर्तंते॥रसस्तु न निवर्त्तते॥रसो मानसी तृष्णा सोपि परमानंदरूपस्य परस्य ब्रह्मणो द(?)र्शने सति स्वल्पानंदहेतुभ्यो निवर्त्तते॥किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति श्रुतेः॥यततोह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः॥इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः॥तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः॥वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥उद्योगत्याग ब्रह्मदर्शनप्रयत्नं कुर्वतोपि कदाचित्कप्रमादपरिहाराय समाध्यभ्यासः॥तदेतत्किमासीतेति प्रश्नोत्तरम्॥ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते॥संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते॥क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥असति समाध्यभ्यासे प्रमादप्रकार उपन्यस्तः॥संगो ध्येयविषयसंनिधिः॥संमोहो विवेकपराङ्मुखत्वं॥स्मृतिविभ्रमस्तत्वानुसंधानाभावः॥बुद्धिविनाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबध्यस्य ज्ञानस्य मोक्षप्र

दलसामर्थ्याभावः ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्वरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ विधेयात्मत्वं वशीकृतमनस्त्वं प्रसादो नैर्मल्यं बंधराहित्यं समाध्यभ्यासयुक्तस्तद्धासनाबलाद्व्युत्थानदशायामिंद्रियैर्व्यवहरन्नपि प्रसादं सम्यक्प्राप्नोतीति दिक् ॥ किंलक्षणोऽसौ ज्ञानीत्यस्य प्रश्नोत्तरं ॥ उपरितनेनापि ग्रंथेन स्थितप्रज्ञः प्रपंचितः ॥ ननु प्रज्ञापाः स्थितत्वमुत्पत्तिभ्यां साधनत्वेन रागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितं ॥ बाढं ॥ तथाप्यस्ति विशेषः ॥ स च श्रेयोमार्गकारैर्दर्शितः ॥ विद्यास्थितये प्राक्प्रयत्ननिष्पाद्याः साधनभूताः पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः स्थितप्रज्ञे ॥ जीवन्मुक्तिरितीमां वदंत्यवस्थां स्थितात्मसंबोधां ॥ बाधितभेदप्रतिभाम बाधितात्मावबोधसामर्थ्यादिति ॥ भगवद्भक्तो द्वादशाध्याये भगवता वर्णितः ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ईश्वरार्पितमनस्त्वेन समाहितस्यान्यानुसंधानाभावात् ॥ व्युत्थितस्याप्युदासीनानुसंधाने न हर्षविषादाभावाच्च सुखदुःखसाम्यं एवं वक्ष्यमाणेष्वपि हेतुद्रष्टव्यं ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नर इति ॥ अत्रापि पूर्ववद्विशेषो वार्तिककारैर्दर्शितः ॥ उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वाद् योगुणाः ॥ अयत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिण इति ॥ गुणातीतश्चतुर्दशाध्याये वर्णितः ॥ अर्जुनः ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां परिणाम

विशेषात्सर्वः संसारः प्रवर्तते॥ अतोगुणातीतत्वमसंसारित्वंजीवन्मुक्तत्वमितियावत्॥ लिंगानिपरेषामेतदीयगुणातीतत्वबोधकानि आचारआचरणं तदीयमनःसंचारप्रकारः कथमिति साधनप्रकारप्रश्नः॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडव॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति॥ उदासीनवदासीनगुणैर्योनविचाल्यते॥ गुणावर्ततइत्येवयोवतिष्ठतिनेंगते॥ समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः॥ सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते॥ मांचयोव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवते॥ सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते॥ प्रकाशप्रवृत्तिमोहाःसत्त्वरजस्तमोगुणाः॥ तेचजाग्रत्स्वप्नयोःप्रवर्तंते॥ सुषुप्तिसमाधिशून्यचित्तावस्थासुनिवर्तंते॥ प्रवृत्तिश्चद्विविधा॥ अनुकूलाप्रतिकूलाचेति॥ तत्रमूढोजागरणेप्रतिकूलप्रवृत्तिंद्वेष्टि॥ अनुकूलप्रवृत्तिंकांक्षति॥ गुणातीतस्यत्वनुकूलप्रतिकूलाध्यासाभावाद्द्वेषाकांक्षेनस्तः॥ यथाद्वयोःकलहंकुर्वतोरवलोकयिताकश्चितटस्थःस्वयंकेवलमुदास्ते॥ नतुजयपराजयाभ्यामितस्ततश्चाल्यते॥ तथागुणातीतोविवेकीस्वयमुदास्तेगुणागुणेषुवर्तंते॥ नत्वहमितिविवेकः॥ औदासीन्यंअहमेवकरोमीत्यध्यासश्चास्तितत्त्वंनचास्यतदस्ति॥ तदिदंकिमाचारइत्यस्यप्रश्नस्योत्तरं॥ समसुखदुःखादीनिलिंगानिअव्यभिचरितभक्तिसहितज्ञानध्यानाभ्यासेनपरमात्मसेवागुणात्ययसाधनम्॥ ब्राह्मणोव्यासादिभिर्वर्णितः॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनं॥ बाहूपधायिनंशांतंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ब्राह्मणशब्दोब्रह्मविद्वाचीत्येषब्राह्मणइतिश्रुत्यावर्णितं॥ ब्रह्मविदश्चविद्वत्संन्यासाधिकारःयथाजातरूपधरोनाच्छादनंचरतिपरमहंसइत्यादिश्रुत्यापरिग्रहराहित्यस्यमुख्यत्वाभिधानादनुत्तरीयत्वादिकंतस्ययुक्तं॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः॥ यत्रक्वचनशायीस्यात्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ देहनिर्वाहायाशनाच्छादनशयनस्थानापेक्षा

यामप्यशनादिगतौगुणदोषौनउत्पद्येते॥उदरपूरणमुष्ट्यादिरूपस्य
निर्वाहस्यसमत्वान्निष्प्रयोजनस्यगुणदोषविचारस्यचित्तदोषत्वा
त्॥अतएवभागवतेपठ्यते॥किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोष
योः॥गुणदोषदृष्टिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितइति॥कंथाकौपीनवा
सास्तुदंडधृक्ध्यानतत्परः॥एकाकीरमतेनित्यंतंदेवाब्राह्मणंवि
दुः॥ब्रह्मोपदेशादिनाप्राण्यनुजिघृक्षयास्वस्योत्तमत्वज्ञापनेनश्रद्धा
मुत्पादयितुंदंडकौपीनादिलिंगंधारयेत्॥कौपीनंदंडमाच्छादनंच
स्वशरीरोपभोगार्थायचलोकोपकारार्थायचपरिग्रहेदितिस्मृतेः॥अ
नुजिघृक्षयापितदीयगृहकृत्यादिवार्तांनकुर्यात्किंतुध्यानपरोभ
वेत्॥तमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथेतिश्रुतेः॥तमेवधी
रोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः॥नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोवि
ग्लापनंहितदितिश्रुतेश्च॥ब्रह्मोपदेशस्त्वल्पवाङ्नभवतीतिनविरोधी
तच्चध्यानमेकाकित्वेनिर्विघ्नंभवति॥अतएवस्मृत्यंतरेभिहितम्॥ए
कोभिक्षुर्यथोक्तःस्याद्द्वावेवमिथुनंस्मृतं॥त्रयोग्रामःसमाख्यातऊ
र्ध्वंतुनगरायते॥नगरंनहिकर्तव्यंग्रामोवामिथुनंतथा॥ग्रामवार्ता
हितेषांस्याद्भिक्षावार्तापरस्परमिति॥स्नेहपैशुन्यमात्सर्यंसंनिक
र्षात्प्रवर्तते॥निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं॥अक्षीणंक्षी
णकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥शिष्टैःसंसारिभिःप्रणमतांपुरुषाणां
आशीर्वादःप्रयुज्यते॥यस्ययदपेक्षितंतंतंप्रतितदभिवृद्धिप्रार्थनमा
शीः तथाचपुरुषाणांभिन्नरुचित्वात्तदभिमतान्वेषणेनव्यग्र
चित्तस्यलोकवासनावर्द्धते॥साचज्ञानविरोधिनी॥तथाचस्मृत्यं
तरं॥लोकवासनयाजंतोःशास्त्रवासनयापिच॥देहवासनया
ज्ञानंयथावन्नैवजायते॥एतच्चारंभनमस्कारादिष्वपिद्रष्टव्यम्॥
आरंभःस्वार्थंपरोपकारार्थंवागृहक्षेत्रादिसंपादनप्रयत्नस्तावे
तावाशीर्वादारंभौमुक्तेनत्याज्यौ॥नचाशीर्वादाभावेप्रणतानांखे
दःशंकनीयः॥लोकवासनाखेदयोरुभयोःपरिहारायनिखिला
शीर्वादप्रतिनिधित्वेननारायणशब्दप्रयोगात्॥आरंभस्तुसर्वोपि
दुष्टएव॥तथाचस्मृतिः॥सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृता

त्ति॥नमस्कारोपि विविदिषासंन्यासेभिहितः॥यो भवेत्पूर्वसंन्या
सीतुल्यो वै धर्मतो यदि॥तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतरायकदाचनेति
॥तत्र पूर्वत्व धर्मतुल्यत्व विचारे चित्तं विक्षिप्यते॥अतएव नमस्का
रमानएव बहवः कलहाय मानाउपलभ्यंते॥तत्र निमित्तं वार्तिक
कारैर्दर्शितं॥प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः॥सं
न्यासिनोपि दृश्यंते दैवसंदूषिताशया इति॥मुक्तस्य नमस्काराभा
वो भगवत्पादैर्दर्शितः॥नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये च स्थितो य
दा॥प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदेति॥चित्तकालुष्य
हेतोर्नमस्कारस्य प्रतिषेधेपि सर्वसाम्यबुद्ध्या प्रसादहेतुर्नमस्कारो
ऽभ्युपेयते॥तथा च स्मृतिः॥ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति
॥प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचंडालगोखरमिति॥स्तुतिर्मनुष्यविषया
प्रतिषिध्यते नेश्वरविषया॥तथा च स्मृतिः॥आदरेण यथा स्तौति ध
नवंतं धनेच्छया॥तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बंधनादिति॥अ
अतएवाऽक्षीणत्वं अदीनत्वं॥अतएव स्मृतिः॥अलाभेन विषादी स्या
ल्लाभश्चैनं न हर्षयेदिति॥अलब्ध्वा न विषीदेत काले कालेशनं क्वचित्
लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं दैवतंत्रितं॥क्षीणकर्मत्वं विधिनिषेधा
नधीनत्वं॥निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध इतिस्मर
णात्॥एतदेवाभिप्रेत्य भगवताप्युक्तं॥त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रै
गुण्यो भवार्जुन॥निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवानिति
॥नारदः॥स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातु चित्॥सर्वे वि
धिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकरा इति॥योऽहेरिव गुणाद्भीतः स
न्मानान्नरकादिव॥कुणपादिव यः स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः
॥राजवार्तादि तेषां स्यादित्युक्तत्वात्तथैव तद्गुणाद्भीरित्युपपद्यते
सन्मानस्यासक्तिकारणत्वात्पुरुषार्थविरोधित्वान्नरकवद्धेय
त्वं मरणवदिति वा पाठः॥अतएव स्मृतिः॥असन्मानात्तपोवृद्धिः
सन्मानात्तु तपः क्षयः॥अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव सीदति
॥एतदेवाभिप्रेत्यावमान उपादेयतया स्मर्यते॥तथा चरेत वै योगी
सतां धर्ममदूषयन्॥ जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव संगतमिति॰

स्त्रीषु द्विविधो दोषः॥ प्रतिषिद्धं जुगुप्सितत्वं च॥ तत्र प्रतिषिद्धमानं ।
कदाचित्प्रारब्धबलादुल्लंघ्यते॥ तदेतदभिप्रेत्याह स्मृतिः॥ मात्रा
स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत्॥ बलवानिंद्रियग्रामो विद्वां
समपि कर्षति॥ तथा च स्मृतिभिर्जुगुप्सा दर्शिता॥ स्त्रीणामवाच्य
देशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च॥ अभेदेपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण
वंच्यते॥ चर्मखंड द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितं॥ येरमंति नरा
स्तत्र कृमितुल्याः कथं न ते॥ येरमंति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः
परमिति वा पाठः॥ अतः प्रतिषेधजुगुप्सयोरुभयोर्विवक्षया कुण
पदृष्टांतोत्राभिहितः॥ येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा॥ शू
न्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥ संसारिणामेकाकित्वेना
वस्थानं भयालस्यादिहेतुत्वाद्दुर्जनसंबाधश्चात्तथाविधत्वादपु
पेयः॥ योगिनस्तु तद्विपरीतत्वमेकाकित्वे सत्यविघ्नेन ध्यानानुवृत्तौ
परिपूर्णेन परमानंदात्मना सर्वमाकाशं पूर्णमिवावभासते॥ अतो
भयालस्यशोकमोहादयो न भवंति॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्व
मनुपश्यत इति श्रुतेः॥ जनाकीर्णमिति जनसहितं स्थानं एजवाती
द्विना ध्यानविरोधित्वादानंदात्मप्रतीतिरहितं तच्छून्यमिव चित्तं ।
ज्ञः पश्यति॥ जगतो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वाच्चेत्यर्थः॥ अतिवर्णाश्र
मी स्कंदसंहितायां मुक्तिखंडे पंचमाध्याये परमेश्वरेण वर्णितः॥ ब्र
ह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोथ भिक्षुकः॥ अतिवर्णाश्रमी ते पि क्रम
च्छ्रेष्ठा विचक्षणाः॥ अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणां॥
न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाहं पुरुषोत्तमः॥ अतिवर्णाश्रमी साक्षा
द्गुरूणां गुरुरुच्यते॥ तत्समो नाधिकश्चास्मिन्लोकेस्त्येव न संशयः
॥ यः शरीरेंद्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणं॥ पारमार्थिकविज्ञान
सुखात्मानं स्वयंप्रभं॥ परं तत्त्वं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥
यो वेदांतमहावाक्यश्रवणेनैव केशव॥ आत्मानमीश्वरं वेद सोतिव
र्णाश्रमी भवेत्॥ योवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थासाक्षिणं सदा॥ मह
देवं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥ वर्णाश्रमादयो देहे मायया
परिकल्पिताः॥ नात्मनो बोधरूपस्य मम ते संति सर्वदा॥ इति यो वेद

वेदांतैः सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥ आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्व
यमेव तु॥ तथा मत्संनिधावेव समस्तं चेष्टते जगत्॥ इति यो वेद०॥
सुवर्णहारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः॥ कल्पिता मायया तद्वज्जग
न्मय्येव सर्वदा॥ इति यो वेद०॥ शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं माय
या तथा॥ महदादिजगन्मायामयं मय्येव कल्पितं॥ इति०॥ चंडाल
देहे पश्वादि शरीरे ब्रह्मविग्रहे॥ अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषो
त्तम॥ व्योमवत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबंधवर्जितः॥ एकरूपो महादे
वः स्थितः सोहं परामृतः॥ इति यो०॥ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वं
विभाति दिक्॥ तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्न हि॥ इति यो०
यथा स्वप्नप्रपंचोयं मयि मायाविजृंभितः॥ तथा जाग्रत्प्रपंचोपि म
यि मायाविजृंभितः॥ इति यो०॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्म
दर्शनात्॥ स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः॥ यस्त्यक्त्वा
स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान्॥ सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स
र्ववेदार्थवेदिभिः॥ न देहो नेंद्रियं प्राणो न मनो बुद्ध्यहंकृती॥ न चित्तं
नैव माया च न च व्योमादिकं जगत्॥ न कर्त्ता नैव भोक्ता च न च भोज
यिता तथा॥ केवलं चित्सदानंदं ब्रह्मैवात्मा यथार्थतः॥ जलस्य
चलनादेव चंचलत्वं यथा रवेः॥ तथाहंकारसंसारादेव संसार आत्म
नः॥ तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा इति केशव॥ आत्मन्यारोपि
ता एव भ्रांत्या ते नात्मवेदिनः॥ न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यक
ल्पना॥ आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यज्जनार्दन॥ आत्मविज्ञा
निनां निष्ठामहं वेदांबुजेक्षण॥ मायया मोहिता मर्त्या नैव जानंति।
सर्वदा॥ न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियं॥ द्रष्टुं शक्या स्व
तः सिद्धा विदुषां सैव केशव॥ यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संय
मी॥ प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव॥ एवमात्मानमद्वंद्वं नि
र्विकारं निरंजनं॥ नित्यशुद्धं निराभासं चिन्मात्रं परमामृतं॥ यो वि
जानाति वेदांतैः स्वानुभूत्या च निश्चितं॥ सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स
एव गुरुरुत्तम इति॥ तदेवं विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादि श्रुतयो जी
स्वद्दे स्थितमत्र भगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाश्रममति।

यादृकस्त्वितिवाक्यानिजीवन्मुक्तिसद्भावेप्रमाणानीतिस्थितं॥ ॥
॥इतिजीवन्मुक्तिप्रमाणप्रकरणं॥ ॥अथजीवन्मुक्तिसाधनंनिरू
पयामः॥ छ ॥तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयास्तत्साधनं॥अतए
ववासिष्ठरामायणउपशमप्रकरणस्यावसानेजीवन्मुक्तशरीर
णामित्यस्मिन्प्रस्तावेवसिष्ठआह॥वासनाक्षयविज्ञानमनोनाश
महामते॥समकालंचिराभ्यस्ताभवंतिफलदाइमेइति॥अन्वय
मुक्त्वाव्यतिरेकमाह॥त्रयएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः॥ता
वन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैरिति॥समकालाभ्यासाभावे
बाधकमाह॥एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरमप्यलं॥तन्नसिद्धिं
प्रयच्छंतिमंत्राःसंकलिताइव॥संकीर्तिताइतिवापाठः॥यथासं
ध्यावंदनेमार्जनेनसहविनियुक्तानां आपोहिष्ठेत्यादीनांतिसृणा
मृचांमध्येप्रतिदिनमेकैकस्यामृचःपाठेशास्त्रीयानुष्ठानंनसिध्य
ति॥यथाषडंगमंत्राणामेकैकमंत्रेणनसिद्धिः॥यथावालोकेशा
कसूपोदनादीनामेकैकेननभोजनसिद्धिः॥तद्वच्चिराभ्यासस्यप्र
योजनमाह॥त्रिभिस्तैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयोदृढाः॥निःशंक
मेवत्रुट्यंतिबिसच्छेदाद्गुणाइवेति॥तस्यैवव्यतिरेकमाह॥जन्मांत
रशताभ्यस्ताराम संसारसंस्थितिः॥साचिराभ्यासयोगेनविनान
क्षीयतेक्वचिदिति॥नकेवलमेकैकाभ्यासेफलाभावःकिंतुतत्त्व
रूपमपिनसिध्यतीत्याह॥तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच
॥मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितानिहि॥त्रयाणामेतेषां
मध्येद्वयोर्द्वयोर्मेलनेनत्रीणिद्वंद्वानिभवंति॥तत्रमनोनाशवासना
क्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वं॥व्यतिरेकमुखेनाह॥यावद्विलीनंन
मनोनतावद्वासनाक्षयः॥नक्षीणावासनायावच्चित्तंतावन्नशाम्य
ति॥प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेणपरिणममानमंतः
करणद्रव्यंमननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते॥तस्यनाशोनामवृत्तिरू
पपरिणामंपरित्यज्यनिरुद्धाकारेणपरिणामः॥तथाचपतंजलि
र्योगशास्त्रेसूत्रयामास॥व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरो
धक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति॥व्युत्थानसं[illegible]योर्वे

मूयंते॥ निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवंति॥ निरोधयुक्तः क्षणश्चित्तेना न्वीयते॥ सोयं मनोनाशो दुःखवर्गंतव्यं॥ पूर्वापरपरामर्शमंतरेण सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतुश्चितगतः संस्कारो वासनापूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात्तस्याश्च वासनायाः क्षयोनाम विवेकजन्यायां शांतिदांतिशुद्धवासनायां दृढायां सत्यपि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः॥ तत्र मनोनाशाभावे वृत्ति पूत्पद्यमानासु कदाचिद्बाह्यनिमित्तेन क्रोधाद्युत्पत्तेः नास्ति वासनाक्षयः॥ अक्षीणायां च वासनायां तथैव वृत्त्युत्पादनान्नास्ति मनोनाशः॥ तत्त्वज्ञानमनोनाशयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरेकमुखेनाह॥ यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः॥ यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनमिति॥ इदं सर्वमात्मैव प्रतीयमानं रूपरसादिकं जगन्मायामयं न त्वेतद्वस्तुतोस्तीति निश्चयस्तत्त्वज्ञानं तस्यानुत्पत्तौ रूपरसादिविषयाणां सद्भावे सति तद्गोचराः चित्तवृत्तयो न निवारयितुं शक्यंते॥ प्रक्षिप्यमाणेषु इंधनेषु वह्निज्वाला न वार्यते तद्वत्॥ असति च चित्तोपशमे वृत्तिभिर्गृह्यमाणेषु रूपादिषु सत्सु नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतेर्यजमानः प्रस्तर इत्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधशंकया ब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्तत्त्वनिश्चयो नोदीयात्॥ वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरेकमुखेनाह॥ यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः॥ यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षय इति॥ क्रोधादिवासनास्वनुवृत्तासु शमादिसाधनाभावान्न तत्त्वज्ञानमुदेति अज्ञाते चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वे क्रोधादिनिमित्तस्य सत्यत्वभ्रमानपायात् न वासना हीयते॥ तयोः ज्ञानां त्रयाणां द्वंद्वानां अन्योन्यकारणत्वमन्वयमुखेन च वक्ष्यमुदाहरामः॥ मनसि नष्टे सति संस्कारे होधकस्य बाह्यनिमित्तस्याप्रतीतौ वासना क्षीयते क्षीणायां वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनो नश्यति॥ तदिदं मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वं॥ दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या इति श्रुतेरात्मैकाभिमुखवृत्तेर्दर्शनहेतुत्वादितरकारकवृत्तिनाशस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्व

मवगम्यते॥सतिचतत्वज्ञानेमिथ्याभूतेजगतिनरविषाणादावि
वधीहत्यनुदयादात्मनश्चदृष्टत्वेनपुनर्दृश्यत्वनुपयोगान्निरिंधना
ग्निवन्मनोनश्यति॥तदिदंमनोनाशतत्वज्ञानयोर्द्वंद्वं॥तत्वज्ञा
नस्यक्रोधादिवासनाक्षयहेतुतांवार्तिककारआह॥रिपौबंधौ
स्वदेहेचसमैकात्म्यंप्रपश्यतः॥विवेकिनःकुतःकोपःस्वदेहाव
यवेष्विवेति॥क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्यशमादेःज्ञानहेतुत्वं
प्रसिद्धं॥वसिष्ठोपि॥गुणांशमादयोज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथाज्ञता॥
परस्परंविवर्द्धेतेह्येपद्मसरसीइव॥तदिदंवासनाक्षयतत्वज्ञान
योर्द्वंद्वं॥तत्वज्ञानादीनांत्रयाणांसंपादनेसाधनमाह॥तस्माद्राघ
वयत्नेनपौरुषेणविवेकिना॥भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वात्रयमेतत्समा
श्रयेदिति॥पौरुषोयत्नःकेनाप्युपायेनावश्यंसंपादयिष्यामीत्ये
वंविधोत्साहरूपोनिर्बंधः विवेकोनामविभज्यनिश्चयः॥तत्व
ज्ञानस्यश्रवणादिकंसाधनंमनोनाशस्ययोगः॥वासनाक्षयस्य
प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति॥भोगेच्छायाःस्वल्पायाअभ्युपग
मेहविषाक्तान्नवत्सैवभूयएवाभिवर्द्धते इतिन्यायेनातिप्रसंग
स्यदुर्वारत्वाद्दूरतइत्युक्तं॥ननुपूर्वत्रविविदिसंन्यासस्यतत्व
ज्ञानफलंविद्वत्संन्यासस्यजीवन्मुक्तिरितिव्यवस्थितावर्णिता॥
तथाचसतिप्रथमतःतत्वज्ञानंसंपाद्यपश्चाद्विद्वत्संन्यासंकृत्
जीवतःस्वस्यबंधरूपयोर्वासनामनसोर्विनाशःसंपादनी॥
यइतिप्रतिभाति॥अत्रतुतत्वज्ञानादीनांसहैवाभ्यासोनियम्य
ते॥अतःपूर्वोत्तरविरोधइतिचेत्॥नायंदोषः॥प्रधानोपसर्जन
भावेनव्यवस्थोपपत्तेः॥ विविदिषासंन्यासिनस्तत्वज्ञानंप्रधानंम
नोनाशवासनाक्षयावुपसर्जनीभूतौ॥विद्वत्संन्यासिनस्तुतद्वैपरी
त्यं॥अतःसहाभ्यासःउभयत्राप्यविरुद्धः॥नचतत्वज्ञानोत्पत्ति
मात्रेणकृतार्थस्यकिमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेतिशंकनी
यंजीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणेनपरिहरिष्यमाणत्वात्॥ननुवि
द्वत्संन्यासिनोवेदनसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानवैकल्याद्वेदनस्यच
स्वरूपेणकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यस्याननुष्ठेयत्वात्॥उपर

र्जनेनाप्युत्तरकालीनोभ्यासःकीदृशइतिचेत्।।केनापिद्वारेणपुनः
पुनस्तत्तदनुस्मरणमितिब्रूमः।।तादृशश्चाभ्यासोलीलोपाख्यानेद
र्शितः।।तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनं।।एतदेकपरत्वंच
ज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधाः।।सर्गादावेवनोत्पन्नंदृश्यंनास्त्येवतत्सदा
।।इदंजगदहंचेतिबोधाभ्यासंविदुःपरमिति।।ननुमनोनाशवास
नाक्षयाभ्यासावपितत्रैवदर्शितौ।।अत्यंताभावसंपत्तौज्ञातुर्ज्ञेय
स्यवस्तुनः।।युक्त्याशास्त्रैर्यतंतेयेतेतत्राभ्यासिनस्थिताइति।।ज्ञा
तृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिःस्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यंताभा
वसंपत्तिर्युक्तियोगः।।सोयंमनोनाशाभ्यासः।।दृश्यासंभवबोधे
नरागद्वेषादितानवे।।रतिर्नवोदितायासौब्रह्माभ्यासःसउच्यते
।।सोयंवासनाक्षयाभ्यासः।।तेष्वेतेषुत्रिष्वभ्यासेषुसाम्येनप्रतीयमा
नेषुप्रधानोपसर्जनभावेननविवेक्तुंशक्यते इतिचेत्।।मैवम्।।
प्रयोजनानुसारेणविवेक्तुंशक्यत्वात्।।मुमुक्षोःपुरुषस्यजीव
न्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेतिद्वयंप्रयोजनं।।अतएवविमुक्तश्चविमु
च्यतइतिश्रूयते।।तत्रजीवतःपुरुषस्यदैवसंपदामोक्षः।।आसु
रसंपदाबंधः।।एतच्चषोडशाध्यायेभगवताभिहितम्।।दैवीसं
पद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमतेति।।तेचसंपदौतत्रैवाभिहि
ते।।अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।।दानंदमश्चयज्ञ
श्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं।।अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिर
पैशुनं।।दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचापलं।।तेजःक्षमाधृतिः
शौचमद्रोहोनातिमानिता।।भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभार
त।।दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच।।अज्ञानंचाभिजा
तस्यपार्थसंपदमासुरीमिति।।पुनरपिआध्यायपरिसमाप्तेरा
सुरसंपत्प्रपंचिता।।तत्रअशास्त्रीयायाःस्वभावसिद्धायाआसु
रसंपदोदुर्वासनायाःशास्त्रीययापुरुषप्रयत्नसाध्ययादैवसं
पदाऽसद्वासनयाक्षयेसतिजीवन्मुक्तिर्भवति।।वासनाक्षयवन्म
नोनाशस्यापिजीवन्मुक्तिहेतुत्वंश्रूयते।।मनएवमनुष्याणांका
रणंबंधमोक्षयोः।।बंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंस्मृतम्।।

यतोनिर्विषयस्यास्यमनसोमुक्तिरिष्यते।अतोनिर्विषयंनित्यंमनः।
कार्यंमुमुक्षुणा॥निरस्तविषयासंगंसन्निरुद्धंमनोहृदि।यदाया
त्युन्मनीभावंतदातत्परमंपदं॥तावदेवनिरोद्धव्यंयावद्धृदिगतं
क्षयं॥एतज्ज्ञानंचध्यानंचशेषोन्यायस्यविस्तरइति॥बंधोद्वि
विधः॥तीव्रोमृदुश्च॥तत्रासुरसंपत्साक्षादेवक्लेशहेतुत्वात्तीव्रो
बंधः॥द्वैतमात्रप्रतीतिस्तुस्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसंपदुत्पाद
कत्वाच्चमृदुबंधः॥तत्रवासनाक्षयेणतीव्रबंधएवनिवर्त्यते॥म
नोनाशेनतूभयं॥तर्हिमनोनाशेनैवालंवासनाक्षयस्तुनिरर्थक
इतिचेत्।नभोगहेतुनाप्रबलेनप्रारब्धेनमुत्थापितेमनसिवास
नाक्षयस्यतीव्रबंधनिवारणार्थत्वात्।भोगस्यमृदुबंधेनाप्युपप
त्तेः॥तामसवृत्तयस्तीव्रबंधःसात्विकराजसवृत्तिरूपंमृदुबंधः॥
एतच्च।दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहइत्यत्रस्पष्टीकृ
तं॥एवंसतिमृदुबंधस्याप्युपेयत्वात्तीव्रबंधस्यवासनाक्षये
णैवनिवृत्तेरनर्थकोमनोनाशइतिचेन्न।दुर्बलप्रारब्धापादिता
नामवश्यंभाविभोगानांप्रतीकारार्थत्वात्।तादृग्भोगस्यप्रतीका
रनिवर्त्यत्वमभिप्रेत्येदमाहुः॥अवश्यंभाविभावानांप्रतीकारोभ
वेद्यदि।तदादुःखैर्नलिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराइति॥तदेवंजी
वन्मुक्तिंप्रतिवासनाक्षयमनोनाशयोःसाक्षात्साधनत्वात्प्राधा
न्यं॥तत्वज्ञानंतुतयोरुत्पादनेनव्यवहितत्वात्उपसर्जनं॥तत्व
ज्ञानस्यवासनाक्षयहेतुत्वंबहुशःश्रुतौश्रूयते॥ज्ञात्वादेवंसर्व
पाशापहानिःक्षीणैःक्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः॥अध्यात्मयोगा
धिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहाति॥तरतिशोकमात्म
वित्।तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः॥ज्ञात्वादेवंमु
च्यतेसर्वपाशैरिति॥मनोनाशहेतुत्वंचतत्वज्ञानस्यश्रुतिस्मृ
॥विद्यादशामभिप्रेत्येदंश्रूयते॥यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्ते
नकंपश्येत्केनकंजिघ्रेदित्यादि॥गौडपादाचार्याश्चाहुः॥आत्म
सत्यानुबोधेननसंकल्पयतेयदा।अमनस्तांतदायातिग्राह्याभा
वेतदग्रहइति॥जीवन्मुक्तेर्वासनाक्षयमनोनाशाविवविदे

मुक्तेःसाक्षात्साधनत्वाज्ज्ञानंप्रधानं॥ज्ञानादेवतुकैवल्यंप्राप्यतेये
नमुच्यतेइतिस्मृतेः॥केवलस्यात्मनोभावःकैवल्यंदेहादिरहित
त्वंतच्चज्ञानादेवप्राप्यते॥सदेहस्याज्ञानकल्पितत्वेनज्ञानैकनि
वर्त्यत्वात्ज्ञानादेवेतिएवकारेणकर्मव्यावृत्तिः॥नकर्मणानप्र
जयेतिश्रुतेः॥यस्तुज्ञानशास्त्रमनभ्यस्ययथासंभवंवासनाक्षय
मनोनाशावभ्यस्यसगुणंब्रह्मोपास्तेनतस्यकैवल्यमस्तिलिंग
देहस्यानपायात्॥अतएवकारेणतावपिव्यावर्त्येते॥येनमुच्यत
इत्यस्यायमर्थः॥येनज्ञानमात्रेणकेवलत्वेनकृत्स्नसंबंधा
द्विमुच्यतइति॥बंधश्चानेकविधः॥अविद्याग्रंथिर्ब्रह्मत्वं॥हृ
दयग्रंथिःसंशयाः॥कर्माण्यसर्वकामत्वंमृत्युःपुनर्जन्मेति॥आदि
शब्दैस्तत्रतत्रव्यवहारात्॥अज्ञानतएतेबंधाःसर्वेज्ञाननिवर्त्याः
॥तथाचश्रुतयः॥एतद्योवेदनिहितंगुहायांसोविद्याग्रंथिंविकि
रतीहसोम्य॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति॥भिद्यतेहृदयग्रंथि॰परावरे॥
योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्॥सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह॥तमे
वंविदित्वातिमृत्युमेति॥यस्तुविज्ञानवान्भवतिसमनस्कःसदाशु
चिः॥सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायते॥यएवंवेदाहंब्रह्मास्मी
तिसइदंसर्वंभवतीत्यादीन्यसर्वत्वादिबंधनिवृत्तिपराणिवाक्या
न्युदाहरणीयानि॥तेयंविदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना
ज्ञेया॥ब्रह्मण्यविद्यारोपितानामेतेषांबंधानांविद्ययाविनाशेस
तिपुनरुत्पत्त्यसंभवादनुभवाच्च॥तदेतद्विद्यासमकालत्वंभाष्य
कारःसमन्वयसूत्रेप्रपंचयामास॥तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्ले
षविनाशौतद्व्यपदेशादिति॥अनुवर्त्तमानदेहपातानंतरंभाविनी
विदेहमुक्तिरितिवहवोवर्णयंति॥तथाचश्रुतिःतस्यतावदेवचि
रंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यइति॥वाक्यवृत्तावप्युक्तं॥प्रारब्ध
कर्मवेगेनजीवन्मुक्तोयदाभवेत्॥कंचित्कालमनारब्धकर्मबंध
स्यसंक्षये॥निरस्तातिशयानंदंवैष्णवंपरमंपदं॥पुनरावृत्तिरहि
तंकैवल्यंप्रतिपद्यतइति॥सूत्रकारोप्याह॥भोगेनत्वितरेक्षपयि
त्वासंपद्यतइति॥इतरेप्रारब्धपुण्यपापे॥वसिष्ठोप्याह॥जीवन्मु

त्तःपदंस्थूलास्वदेहेकालसात्कृते॥विशत्यदेहमुक्तत्वंपवनोऽस्पं
दतामिवेति॥नायंदोषः॥विवक्षाविशेषेणमतद्वयस्याविरोधात्
॥विदेहमुक्तिरित्यत्रेत्यनेनदेहशब्देनकृत्स्नदेहजातंविवक्षित
त्वात्द्वद्भुमिर्वर्णितं॥अस्माभिस्तुभाविदेहमात्रविवक्षयाउच्यतेत
दनारंभायैवज्ञानसंपादनात्॥अयंतुदेहःपूर्वमेवारब्धःअतोज्ञा
नेनापिनास्यारंभोवारयितुंशक्यते॥एतद्देहनिवृत्तिरपिनज्ञानफलं
॥अज्ञानिनामपिआरब्धकर्मक्षयेतन्निवृत्तेःतर्हिवर्तमानलिंगदे
हनिवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तुज्ञानमंतरेणतदनिवृत्तेरितिचेत्॥नसत्य
पिज्ञानेजीवन्मुक्तेतन्निवृत्त्यभावात्॥ननुज्ञानस्यकंचित्कालंप्रार
ब्धकर्मणाप्रतिबद्धत्वेनानिवर्तकत्वेपिप्रतिबंधक्षयेलिंगदेहनि
वर्तकत्वंभविष्यतीतिचेत्॥नपंचपादिकाचार्यैणयतोज्ञानमज्ञान
स्यैवनिवर्तकमितिउपपादितत्वात्॥तर्हिलिंगदेहनिवृत्तेःकिंसा
धनमितिचेत्सामग्रीनिवृत्तिरितिब्रूमः॥द्विविधंहिकार्यनिवर्तकं॥
विरोधिसद्भावःसामग्रीनिवृत्तिश्चेति॥तद्यथाविरोधिनावायुनातैल
वर्तिसामग्रीनिवृत्त्यावादीपोनिवर्तते।लिंगदेहस्यसाक्षाद्विरोधिनंन
पश्यामः॥सामग्रीहिद्विविधा॥प्रारब्धमनारब्धंचेति॥तस्याश्चुभा
भ्यामज्ञानिनांलिंगदेहेहासुनवावतिष्ठते॥ज्ञानिनांत्वनारब्धस्यज्ञा
नेननिवृत्तेःप्रारब्धस्यचभोगेननिवृत्तिःतैलवर्तिरहितदीपवत्सामग्री
निवृत्त्यालिंगदेहोनिवर्ततेअतोतन्निवृत्तिर्ज्ञानफलं॥ननुअनेन
न्यायेनभाविदेहानारंभोपिज्ञानफलं॥तथाहिकिमनारंभएवहि
फलंकिंवातत्प्रतिपालनं॥नाद्यः॥तस्यप्रागभावरूपत्वेनानादि
सिद्धत्वात्॥नद्वितीयःअनारब्धकर्मरूपसामग्रीनिवृत्त्यैवभाविदे
हारंभप्रागभावप्रतिपालनसिद्धेःनचतन्निवृत्तिःफलं॥अविद्या
निवृत्तेरेवविद्याफलत्वात्नैषदोषः॥भाविजन्मानारंभादीनांवि
द्याफलत्वस्यप्रामाणिकत्वात्॥यस्माद्भूयोनजायतइत्युदाह
ताःश्रुतयस्तत्रप्रमाणम्॥नचज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिन्या
येनविरोधः॥अज्ञानसहभाविनियतानामप्रवृत्तादीनामज्ञान
शब्देनपंचपादिकाचार्यैर्विवक्षितत्वात्॥अन्यथात्वनुभववि—

रोधात्॥अनुभूयतेह्यज्ञाननिवृत्तिवद्ब्रह्मलत्वादिनिवृत्तिरपितस्माद्भा
विदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकालीना॥तथाचया
ज्ञवल्क्यवचनंश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीतिएतावदरे
खल्वमृतत्वमितिच॥श्रुत्यंतरेपि॥तमेवंविद्वानमृतइहभवतीति
यद्युच्येतत्वज्ञाने तत्फलभूताविदेहमुक्तिस्तदानींनभवेत्
॥अथोच्येतकालांतरेचभवेत्॥तदाज्यो तिष्टोमादिवज्ज्ञानज
न्यमपूर्वंकिंचित्कल्प्येत॥तथाचकर्मशास्त्रएवज्ञानशास्त्रमंतर्भवे
त्॥अथोच्येतमंत्रादिप्रतिबद्धाग्निवत्प्रारब्धप्रतिबद्धंज्ञानंकालां
तरेविदेहमुक्तिंदास्यतीति॥मैवंअविरोधात्॥नह्यस्मदभिप्रेताभा
विदेहात्यंताभावलक्षणाविदेहमुक्तिर्वर्तमानदेहमात्रस्यापक
त्वेनप्रारब्धेनविरुध्यते॥येनप्रतिबध्येत॥किंचक्षणिकत्वेनकालां
तरेस्वयमविद्यमानंज्ञानंकथंमुक्तिंदद्यात्॥ज्ञानांतरंचरमब्र
ह्मसाक्षात्कारलक्षणमुत्पत्स्यतइतिचेत्॥नसाधनाभावात्॥प्र
तिबंधकप्रारब्धनिवृत्तौसैवसद्गुरुशास्त्रदेहेंद्रियाद्यशेषजगत्प्र
तिभाननिवृत्तेःकिंतत्साधनंस्यात्॥तर्हिभूयश्चांतेविश्वमायानिवृ
त्तिरित्यस्याःश्रुतेःकोर्थइतिचेत्॥आरब्धांतेनिमित्ताभावाद्देहें
द्रियाद्यशेषनैमित्तिकनिवृत्तिरित्येवार्थः॥ततोभवदभिमतावर्तमा
नदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिःपश्चाद्भवतुदेहपातानंतरं॥अ
स्मदभिमताज्ञानसमकालीनैव॥एतदेवाभिप्रेत्यभगवान्शेषआ
ह॥तीर्थेश्वपचगृहेवानष्टस्मृतिरपित्यजन्देहं॥ज्ञानसमकालमे
वकैवल्यंयातिहतशोकइति॥तस्माद्विदेहमुक्तौसाक्षात्साधनस्य
तत्वज्ञानस्यप्रधानत्वमुपपन्नंवासनाक्षयमनोनाशयोर्ज्ञानसाध
नत्वेनव्यवहितत्वादुपसर्जनत्वं॥आसुरवासनाक्षयकारिण्यादै
ववासनयाज्ञानसाधनत्वंश्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते॥शांतोदांतउप
रतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुतिः॥स्मृ
तिरपि॥अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं॥आचार्योपास
नंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएव
च॥जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥असक्तिरनभिष्वंगः

पुत्रदारगृहादिषु॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयि चा
नन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंस
दि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम्॥ एतज्ज्ञानमिति प्रो
क्तमज्ञानं यदतोन्यथेति॥ अन्यस्मिन्नहं बुद्धिरभिषंगः॥ ज्ञायते ऽ
नेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनमित्यर्थः॥ मनोनाशस्यापि ज्ञानसाध
नत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं॥ ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रु
तिः॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति च
प्रत्यगात्मसमाधिप्राप्त्या देवं ज्ञात्वेत्यर्थः॥ यं विनिद्रा जितश्वासाः सं
तुष्टाः संयतेंद्रियाः॥ ज्योतिः पश्यंति युंजानास्तस्मै विद्यात्मने नम
इति स्मृतिः॥ तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विदेह मुक्तिजीवन्मु
क्तिवशाद्गुणप्रधानोपसर्जनभावव्यवस्था सिद्धा॥ ननु विविदिषा
संन्यासिना संपादिता नामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमा
त्रं किं वा पुनरपि संपादनप्रयत्नोपेक्षितः॥ नाद्यः॥ तत्त्वज्ञानस्येवा
नयोरप्ययत्नसिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तादरभावप्रसंगात्॥ न द्विती
यः॥ इतरयोरिव ज्ञानस्यापि यत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनत्वप्रयु
क्तौदासीन्याभावप्रसंगात्॥ नायं दोषः॥ ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रेऽन्यर
योर्यत्नसाध्यत्वमित्यंगीकारात्॥ तथा हि॥ विद्याधिकारी द्विवि
धः॥ कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति॥ तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यंता
मुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तेत तदा वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृ
ढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्ती स्वत एव सिध्यतः॥ ता
दृश एव शास्त्राभिमतो मुख्यो विद्याधिकारी ततस्तं प्रति शास्त्रेषु स
होपन्यासात्॥ स्वस्वरूपेण विविक्तावपि विद्वत्संन्यासविविदि
षासंन्यासौ संकीर्णाविव भासेते॥ इदानीतनास्तु प्रायेणाकृतोपा
स्तय एवौत्सुक्यमात्रात्सहसा विद्यायां प्रवर्तंते वासनाक्षयमनोना
शौ च तात्कालिकौ संपादयंति तावता श्रवणमनननिदिध्यासना
नि निष्पद्यंते॥ तैश्च दृढाभ्यस्तैर्ज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात् त
त्त्वज्ञानं सम्यगुदेति॥ उदितस्य ज्ञानस्य बाधकप्रमाणाभावान्निवृ
त्ता विद्यायाः पुनरुत्पत्तिकारणाऽभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यं वा

सनाक्षयमनोनाशौतु दृढाभ्यासाभावाद्योगप्रदेनप्रारब्धेन तदा तदा बाध्यमानत्वाच्च। सर्वातप्रदेशादीपवत्सहसा निवर्तेते॥ तथा च वसिष्ठः॥ पूर्वैर्भ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोयं हि संमतः॥ दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपीति॥ अर्जुनोपि॥ चंचलं हि मनः कृष्णप्रमाथि बलवद्दृढं॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करमिति॥ तस्मादिदानीं तनानां विद्वत्संन्यासिनां ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रं॥ वासनाक्षयमनोनाशौ तु प्रयत्नसंपाद्याविति स्थितं॥ ननु केयं वासना तस्याः क्षयायप्रयतितव्यमिति चेत्॥ तत्स्वरूपमाह॥ वसिष्ठः॥ दृढभावनया त्यक्ता पूर्वापरविचारणम्॥ यदादानं पदार्थस्य वासनासाप्रकीर्तिता॥ भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः॥ भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः॥ तादृक्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः॥ संपश्यति यदेवैतत्सद्वस्त्विति विमुह्यति॥ वासनावेगतो वश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत्॥ भ्रांतं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिवेति॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च॰ असत्यमप्रतिष्ठंते॰ एतां दृष्टिमवष्टभ्य॰॥ अत्र च स्वस्वदेशाचारभाषाकुलधर्मभेदतद्गतापशब्दसुशब्दादिषु प्राणिनामभिनिवेशः॥ सामान्यतउदाहरणं विशेषस्तु भेदास्तु ज्ञापश्चादुदाहरणमः॥ यथोक्तां वासनामभिप्रेत्य बृहदारण्यके श्रूयते॥ स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत इति॥ वासनाभेदो वाल्मिकिना दर्शितः॥ वासना द्विविधाप्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा॥ मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी॥ अज्ञानसुघनाकाराघनाहंकारशालिनी॥ पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः॥ पुनर्जन्मांकुरं त्यक्त्वा स्थिता संभृष्टबीजवत्॥ देहार्थं ध्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यत इति॥ देहादीनां पंचकोशानां तत्साक्षिणश्चिदात्मनश्च भेदावरकमज्ञानं तेन सुष्ठु घनीभूत आकारो यस्याः सेयमज्ञानसुघनाकारा॥ यथा क्षीरं तक्रमेलनेन घनीभवति यथा विलीनं घृतमस्यंतशीतलप्रदेशे चिरमवस्थापितं सुष्ठु घनीभवति तथा वासनादृष्टव्या॥ घनीभावश्चात्र भ्रांति

परंपरांतां चासुरसंपद्विवरणे भगवानाह॥प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेति षो॥ डशाध्यायोक्तश्लोकत्रयक्रमेण पठित्वाऽग्रे पठनीयम्॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः॥मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तंते शुचिव्रताः॥ चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः॥ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयानिति॥ घनाहंकारश्च तत्रैवोदाहृतः॥ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथं॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि॥ ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी॥ आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मया॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥ अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेशुचाविति॥ एतेन पुनर्जन्मकरत्वमुदाहृतं भवति॥ तच्च जन्मकरत्वं पुनः प्रपंचितम्॥ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः॥ यजंते नाममयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं॥ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोभ्यसूयकाः॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिमिति॥ शुद्धवासना तु ज्ञातज्ञेया॥ ज्ञेयस्वरूपं त्रयोदशाध्याये भगवानाह॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥ सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत्॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यत इति॥ अनंतटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामवगंतुं सोपाधिकनिरुपाधिक

स्वरूपद्वयमुपन्यस्तम्॥कदाचित्संबंधिसद्यत्वलक्षयतितत्तटस्थ
लक्षणं॥यथाकाकवद्देवदत्तगृहं॥तथाकालत्रयसंबंधिसद्यत्व
लक्षयतितत्स्वरूपलक्षणं॥यथाप्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति॥ननुसक्त
पूर्वापरविचारत्वंवासनालक्षणमुक्तं॥ज्ञेयज्ञानंचविचारजन्यम्
अतोनस्मृत्यांतल्लक्षणमस्ति॥मैवं॥लक्षणेदृढभावनयेत्युक्तत्वा
त्॥यथाबहुषुजन्मसुदृढभावितत्वेनास्मिञ्जन्मनिविनैवपरोपदे
शमहंकारममकारकामक्रोधादयोमलिनवासनाउत्पद्यंते॥त
थाभ्यासिकस्यबोधस्यविचारजन्यत्वेपिदीर्घकालनैरंतर्यसत्का
रभावितत्वेपश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमंतरेणैवपुरोवर्तिघटादि
वत्सहसातत्त्वंपरिस्फुरति॥तादृश्यातुबोधानुवृत्त्यासहितइंद्रिय
व्यवहारःशुद्धवासनासाचदेहजीवनमात्रायोपयुज्यते॥नतुदं
भदर्पाद्यासु रसंपदुत्पादनाय॥नापिजन्मांतरहेतुधर्माधर्मो
त्पादनाय॥यथासंभृष्टानिव्रीह्यादिबीजानिकुसूलपूरणमात्रा
यैवोपयुक्तानि॥नतुरुचिकरान्नायनापिसस्यनिष्पत्तयेतद्वत्
मलिनाचवासनात्रिविधा॥लोकवासनाशास्त्रवासनादेहवासना
चेति॥सर्वेजनायथानिंदंतियथाचस्तुवंतितथैवसर्वदाचरिष्या
मीत्यभिनिवेशोलोकवासना॥तस्याश्चसंपादयितुमशक्यत्वात्
मलिनत्वं॥तथाहिकोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवा।
नित्यादिनाबहुधावाल्मिकिःप्रपच्छ॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोना
मजनैःश्रुतइत्यादिनामस्युत्तरंनारदोददौ॥तादृशस्यापिरामस्य
पातिव्रत्यशिरोमणिभूतायाःजगन्मातुःसीतायाश्चश्रोतुमशक्यो
जनापवादःसंप्रवृत्तःकिमुवक्तव्यमन्येषां॥तथादेशविशेषेणप
रस्परंनिंदाबहुलमुपलभ्यते॥दाक्षिणात्यैर्विप्रैरौत्तरीयावेदविदो
विप्रामांसभक्षणानिंद्यंते॥औत्तरैयैश्चमातुलसुतोद्वाहिनोयात्रा
सुमृद्भांडवाहिनोदाक्षिणात्यानिंद्यंते॥बह्वृचाआश्वलायनशा
खांकएवप्रशाखायाःप्रशस्तांमन्यंते॥वाजसनेयिनस्तुवैपरीत्येन॥
एवंस्वस्वकुलगोत्रबंधुवर्गेष्टदेवतादिप्रशंसापरकीयनिंदाचवि
द्वांसमारभ्यआगनागोपालंसर्वत्रप्रसिद्धा॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥

स्तुचिःपिशाचोविचलोविचक्षणःक्षमोप्यशक्तोवलवांश्चदुष्टः॥नि
श्चितचोरःसुभगोपिकामीकोलोकमाराधयितुंसमर्थइति॥विद्य
तेनखलुकश्चिदुपायःसर्वलोकपरितोषकरोयतः॥सर्वथास्वहि
तमाचरणीयंकिंकरिष्यतिजनोवहुजल्पइति॥लोकवासनाया
मलिनत्वमभिप्रेत्ययोगीश्वरस्यतुल्यनिंदास्तुतित्वंमोक्षशास्त्रेषु
वर्णितं॥शास्त्रवासनात्रिविधा॥पाठव्यसनंशास्त्रव्यसनमनुष्ठान
व्यसनंचेति॥पाठव्यसनंभरद्वाजेवगम्यते॥सहिपुरुषायुषत्रयेण
वहूंवेदानधीत्येंद्रेणचतुर्थायुषिप्रलोभितस्तत्रापिपरिशिष्टवेदा
ध्ययनायोद्यमंचकार॥तस्यापिपाठस्याशक्यत्वान्मलिनत्वम्॥
तांचाशक्तिमिंद्रःप्रतिबोध्यपाठान्निवर्त्यततोप्यधिकायपुरुषा
र्थायसगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेशातदेतत्सर्वंतैत्तिरीयब्राह्मणेद्र
ष्टव्यं॥भरद्वाजोह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास॥तंहजीर्णंस्थ
विरंशयानं॥इन्द्रउपव्राजोवाच॥भरद्वाजाय॥तेचतुर्थमायुर्दद्यां
॥किमनेनकुर्यादिति॥ब्रह्मचर्यमेवैनेनचरेयमितिहोवाच॥तंत्रि
गिरिरूपानविज्ञातानिवदर्शयांचकार॥तेषांहैकैकस्मान्मुष्टिना
ददे॥सहोवाच॥भरद्वाजेत्यामंत्र्य॥वेदावाएते॥साधुन्त्येयया॥तथै
वात्यंतिकपुरुषार्थाभावात्॥वहुशास्त्रव्यसनस्यमालिन्यंकावषे
यगीतायामुपलभ्यते॥कश्चिन्मुनिर्दुर्वासावहुविधशास्त्रपुस्तक
भारैःसहमोक्षशास्त्रेषुवर्णितंमहादेवंनमस्कर्तुमागत्यतत्सभायां
मुनिनारदेनभारवाहीगर्दभसाम्यमापादितःकोपात्पुस्तकानिल
वणार्णवेपरित्यज्यमहादेवेनात्मविद्यायांप्रवर्तितइति॥आत्मवि
द्यानंत मुखस्यगुरुकारुण्यरहितस्यनवेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्य
ते॥तथाचश्रुतिः॥नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानवहुना॥
श्रुतेनेति॥अन्यत्राप्युक्तम्॥वहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेनवृथैवं
किं॥अन्वेष्टव्यंप्रयत्नेनतत्त्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति॥अधीत्यचतुरो
वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः॥ब्रह्मतत्त्वंनजानातिदर्वीपाकरसं
यथेति॥नारदश्चतुःषष्टिविद्याकुशलोपिअनात्मवित्त्वेनानुतप्तः
सनत्कुमारमुपससादेतिछंदोगाअधीयंते॥अनुष्ठानव्यसनंवि

ष्णुपुराणेनिदाघस्योपलभ्यते॥वासिष्ठपुराणे दाशूरस्यनि दाघोऽरभु णा पुनः पुनर्बोध्यमानोपिकर्मश्रद्धाजाड्यं चिरंनजहौ॥दाशूरश्चा स्यंतश्रद्धाजाड्येनानुष्ठानायशुद्धप्रदेशंभूमौनक्वाप्युपलेभे॥अ स्याश्चकर्मवासनायाःपुनर्जन्महेतुत्वान्मलिनत्वं॥तथाचाथर्वणि का अधीयंते॥प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषु कर्म॥एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति॥अ विद्यायामंतरेवर्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः॥जघन्यमा नाःपरियंतिमूढा अंधेनैवनीयमानायथांधाः॥अविद्यायांबहुधा वर्त्तमानावयंकृतार्था इत्यभिमन्यंतिबालाः॥यत्कर्मिणोनप्रवेद यंतिरागात्तेनातुराःक्षीणलोकाश्च्यवंते॥इष्टापूर्तंमन्यमानावरि ष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाः॥नाकस्यपृष्ठेतेसुकृतेनुभूत्वेमंलोकं हीनतरंवा विशंतीति॥भगवताप्युक्तं॥यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदं त्यविपश्चितः॥वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः॥कामात्मा नःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां॥क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यग तिंप्रति॥भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसां॥व्यवसायात्मि काबुद्धिःसमाधौनविधीयते॥त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभ वार्जुन॥निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्॥यावान र्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके॥तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्य विजानतइति॥दर्पहेतुत्वाच्छास्त्रीयवासनायांमलिनत्वम्॥श्वे तकेतुर ल्पेनैवकालेनसर्वान्वेदानधीत्यदर्पेणपितुरपिपुरतो ऽविनयंचकारेतिछंदोगाःषष्ठाध्यायेपठंति॥तथाबालाकिःक श्चिदुपासनांनाबगत्यदृप्तउशीनरादिषुबहुषुदेशेषुदिग्विजयेन बहून्विप्रानवज्ञायकाश्यामजातशत्रुंब्रह्मविद्धरेिमणिं अनुशा सितुंधार्ष्ट्यंचकारेति॥कौषीतकिनोवाजसनेयिनश्चाधीयंते ॥देहवासनायात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रांतिभिस्त्रिविधा ॥तत्रात्मत्वंभाष्यकारउदाजहार॥देहमात्रंचैतन्यविशिष्टमात्मे तिप्राकृतालोकायतिकाश्चप्रतिपन्नाइति॥सवाएषपुरुषोन्नर समयइत्यारभ्यतस्मादन्नंतदुच्यतइत्यंतेनग्रंथेनतामेवप्राकृ

त्तप्रतिपत्तिंतैत्तिरीयाःस्पष्टीकुर्वते॥विरोचनःप्रजापतिनानुशि
ष्टोपिस्वचित्तदोषेणदेहात्मबुद्धिंदृढीकृत्यासुरान्सर्वाननुशशा
सेतिछंदोगा अष्टमोध्यायेसमामनंति॥गुणाधानंद्विविधंलौ
किकंशास्त्रीयंच॥समीचीनशब्दादिसंपादनंलौकिकम्॥कोम
लध्वनिनागातुमध्येतुंवातैलपानमरीचभक्षणादिषुलोकाःप्रय
तंते॥मृदुस्पर्शायलोकाःपुष्टिकरावौषधाहाराद्युपयुंजते॥लाव
ण्यायाभ्यंगोद्वर्तनदुकूलालंकारानुपसेवंते॥सौगंध्यायस्रगा
लेपनेधारयंति॥शास्त्रीयंगुणमाधातुंगंगास्नानशालिग्रामतीर्था
दिकंसंपादयंति॥दोषापनयनंचिकित्सकोक्तैरौषधैर्मुखादिप्र
क्षालनेनचलौकिकंशौचाचमनाभ्यांवैदिकमित्युभयविधम्॥
अस्याश्चदेहवासनायामालिन्यंवक्ष्यते॥देहस्यात्मत्वंतावद
प्रामाणिकत्वादशेषदुःखहेतुत्वाच्चमलिनत्वम्॥अस्मिंश्चार्थेपू
र्वाचार्यैःसर्वैरपिपराक्रांतं॥गुणाधानंचप्रायेणनपश्यामः॥प्रसि
द्धाएवगायकाअध्यापकाश्चप्रयतमानाअपिबहवोध्वनिसौष्ठ
वंनलभंते॥मृदुस्पर्शांगपुष्टिश्चननियता॥लावण्यसौगंध्ये अ
पिदुकूलस्रगादिनिष्ठेनतुदेहनिष्ठे॥अतएवविष्णुपुराणेभिहि
तं॥मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ॥देहेचेत्प्री॥
तिमान्मूढोभवितानरकेपिसः॥स्वदेहाशुचिगंधेननविरज्येतयः
पुमान्॥विरागकारणंतस्यकिमन्यदुपदिश्यतइति॥शास्त्रीयंच
गुणाधानंप्रबलेनशास्त्रांतरेणापोह्यते॥नहिंस्यात्सर्वाभूतानी॥
त्यस्याग्निषोमीयंपशुमालभेतेत्यनेनापवादस्तद्वत्प्रबलंशास्त्रमे
तत्॥यःस्यात्मबुद्धिःकुणपेत्रिधातुकेस्वधीःकलत्रादिषुभौम
इज्यधीः॥यत्तीर्थबुद्धिःसलिलेनकर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषुस
एवगोखरः॥असंतमलिनोदेहोदेहीचात्यंतनिर्मलः॥उभयोरं
तरंज्ञात्वाकस्यशौचंविधीयतइत्यादि॥यद्यप्यनेनशास्त्रेणदोषा
पनयनंप्रतिननिषिध्यतेनतुगुणाधानंतथापिस्मृतिविरोधिनि
प्रबलदोषेगुणाधातुमशक्यइत्यर्थाद्गुणाधानस्यप्रतिषेधः॥
असंतमालिन्यंचात्रमैत्रायणीयशाखायांश्रूयते"भगवन्नस्थि

चर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माऽश्रुदूषिकादूषिते वि-
ण्मूत्रवातपित्तसंघाते दुर्गंधे निःसारेऽस्मिन् शरीरे किं कामोपभो-
गैरिति॥ शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविद्यपेतं निरय एव मूत्रद्वारे-
ण निष्क्रांतमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रक-
फपित्तमज्जामेदोवसाभिः अन्यैश्चामयैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव
वसुनेति च चिकित्सया च रोगशांतिर्न नियता शांतोपि रोगः कदाचि-
त्पुनरुदेति नवच्छिद्रैर्निरंतरं स्रवत्सु मलेषु रोमकूपैरसंख्यातैः स्वि-
न्ने गात्रे को नाम स्वेदेन प्रक्षालयितुं शक्नुयात्॥ तदुक्तं पूर्वाचार्यैः
॥ नवच्छिद्रकृता देहाः स्रवंति घटिका इव॥ बाह्यशौचैर्न शुध्यंति ना-
तः शौचं तु विद्यते॥ अतो देहवासना मलिना॥ तदेतन्मालिन्यमभिप्रे-
त्यैव वसिष्ठ आह॥ आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः॥ इत्ये-
को निश्चयो राम बंधायासद्विलोकनात्॥ सा कालसूत्रपदवी सा
महावीचिवागुरा॥ सासिपत्रवनश्रेणी या देहोहमिति स्थितिः॥
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेप्युपस्थिते॥ स्प्रष्टव्या सा न भव्येन
सश्वमांसेव पुल्कसीति॥ तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमः-
विवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विविदिषोर्वेदनोत्प-
त्तिविरोधित्वाद्विदुषो ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेयं
॥ अत एव स्मर्यते॥ लोकवासनया जंतोः शास्त्रवासनयापि च॥
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते॥ या तु दंभाद्यासुरसंपद्रू-
पा मानसवासना तस्या नरकहेतुत्वान्मलिनमतिप्रसिद्धम्॥ अतः
केनाप्युपायेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपादनीयः॥ यथा वास-
नाक्षयः संपादनीयः तथा मनसोपि॥ न च तार्किकवन्नित्यद्र-
व्यमणुपरिमाणं मनो वैदिकाभ्युपगच्छंति॥ येन मनोनाशो दुःसंपा-
दनीयः स्यात्॥ किं तर्हि सावयवमनित्यं सर्वदा जतुसुवर्णादिवद्ब-
हुविधपरिणामार्हं द्रव्यं मनः॥ तस्य च लक्षणं प्रमाणं च वाजसने-
यिनः समामनंति॥ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृ-
तिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति लक्षणं॥ कामादिवृ-
त्तयः क्रमेणोत्पद्यमानाश्चाक्षुषप्रत्यक्षपटादिवत्साक्षिप्रत्यक्षे-

णातिस्पष्टंभासतेतद्वस्तुपादानंमनइत्यर्थः॥अन्यत्रमनाअभूवन्ना
दर्शमन्यत्रमनाअभूवन्नाश्रौषमिति॥मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृ
णोतीत्यादिप्रमाणं॥चक्षुःसन्निकृष्टःस्फीतालोकमध्यवर्तीघटःश्रो
त्रसन्निकृष्टःउच्चैःपठितावेदश्चयस्यावधानेऽसतीनप्रतीयतेअव
धानेतुप्रतीयते॥तादृशंसर्वविषयोपलब्धिसाधारणकारणमन्व
यव्यतिरेकाभ्यांप्रतीयतइत्यर्थः॥तस्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमन
साविजानातीत्येतदुदाहरणं॥यस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यांसिद्धंमनस्त
स्मात्तदेवंउदाहरणीयं॥पृष्ठभागेप्यन्येनोपस्पृष्टोदेवदत्तोविशेषेण
जानातिहस्तस्पर्शोयमंगुलिस्पर्शोयमिति॥नहितत्रचक्षुःप्रसरतित्व
गिंद्रियंतुमार्दवकाठिन्यमात्रोपक्षीणं॥तस्मान्मनएवविशेषज्ञान
कारणंपरिशिष्यते॥तच्चमननान्मनइतिचिंतनाच्चित्तमितिचाभि
धीयते॥तच्चित्तंसत्वरजस्तमोगुणात्मकंप्रकाशप्रवृत्तिमोहानां
सत्वादिकार्याणांतत्रदर्शनात्प्रकाशादीनांचगुणकार्यत्वंगुणा
तीतलक्षणेऽवगम्यते॥प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडवेत्यभि
धानात्॥सांख्यशास्त्रेपि॥प्रकाशप्रवृत्तिमोहानियमार्थाइत्युक्तं
॥प्रकाशोनाममनात्रसितभास्वरंरूपंकिंतुज्ञानं॥सत्वात्संजायतेज्ञा
नमित्युक्तत्वात्॥ज्ञानवत्सुखमपिसत्वकार्यंतदप्युक्तं॥सत्वंसु
खेसंजयतिरजःकर्मणिभारत॥ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसं
जयत्युतेतिसमुद्रतरंगवन्निरंतरंपरिणममानेषुगुणेषुकदाचित्क
श्चिदुद्भवति॥इतरावभिभूयेते॥तदुक्तंरजस्तमश्चाभिभूयसत्वं
भवतिभारत॥रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथेति॥वाध्य
वाधकतांयांतिकल्लोलाइवसागरइतिच॥तत्रतमसउद्भवेसति
आसुरसंपदुदेति॥रजसउद्भवेसतिलोकादिवासनास्तिस्रोभवं
ति॥सत्वस्योद्भवेदैवीसंपदुपजायते॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्॥
सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते॥ज्ञानंयदातदाविद्याद्वि
वृद्धंसत्वमित्युतेति॥यद्यपिअंतःकरणंत्रिगुणात्मकंभासतेत
थापिसत्वमेवास्यमनसःमुख्यमुपादानकारणं॥उपादानसह
कारिभूताअवयवाउपष्टंभकाःरजस्तमसीतुतदुपष्टंभकेअतएवज्ञा

निनोयोगाभ्यासेनरजस्तमसोरपनीतयोःसत्त्वमेवस्वरूपंपरिशि॥
ष्यते॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥तस्यचित्तमचित्तंस्यादचित्तंसत्त्वमुच्य
तइति॥तच्चसत्त्वंचांचल्यहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्रं॥भ्रांति
कल्पितानात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्
सूक्ष्मंततआत्मदर्शनयोग्यं॥अतएवश्रुतिः॥दृश्यतेत्वग्र्ययाबु
ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति॥नखलुवायुनाधूयमानेनप्रदी
पेनमणिमुक्तादिलक्षणानिनिर्धारयितुंशक्यंते॥नापिस्थूलेनख
नित्रेणसूच्येवसूक्ष्मपटस्यूतिःसंभवति॥तदीदृशंसत्त्वमेवयो
गिभ्रुतमोगुणसहितेनरजोगुणेनोपष्टब्धंवहुविधद्वैतसंकल्पेन
चेतयमानंचित्तंभवति॥तच्चित्तंतमोगुणाधिक्येसत्यासुरींसंपद
मुपचिन्वत्पीनंभवति॥तथाहवसिष्ठः॥अनात्मन्यात्मभावेनदे
हभावनया तथा॥पुत्रदारैःकुटुंबैश्चचेतोगच्छतिपीनतां॥१॥अहं
कारविकारेणममतामललीलया॥इदंममेतिभावेनचेतोगच्छतिपी
नतां॥२॥आधिव्याधिविलासेनसमाश्वासेनसंसृतौ॥हेयाहेयवि
भागेनचेतोगच्छतिपीनतां॥३॥स्नेहेनधनलोभेनलाभेनमणियोषि
तां॥आपातरमणीयेनचेतो॰॥४॥दुराशाक्षीरपानेनभोगानिलबले
नच॥आस्थादानेनचारेणचित्ताहिर्यातिपीनतां॥५॥आस्थाना
मप्रपंचेसत्यत्त्ववुद्धिस्तस्याआदानमंगीकारःसएवचारःगमना
गमनक्रियातयेति॥तदेवंविनाशयनीययोर्वासनामनसोःस्वरू
पंनिरूपितं॥अथवासनाक्षयमनोनाशौक्रमेणनिरूप्येते॥तत्र
वासनाक्षयप्रकारमाह॥वसिष्ठः॥बंधोहिवासनाबंधोमोक्षः
स्याद्वासनाक्षयः॥वासनास्त्वंपरित्यज्यमोक्षार्थित्वमपित्यज॥
मानसीर्वासनाःपूर्वंत्यक्त्वाविषयवासनाः॥मैत्र्यादिभावनाना
म्नीर्गृहाणामलवासनाः॥ताअप्यंतःपरित्यज्यताभिर्व्यवहरन्न
पि॥अंतःशांतःसमस्नेहोभवचिन्मात्रवासनाः॥तामप्यंतःपरि
त्यज्यमनोबुद्धिसमन्वितां॥शेषेस्थिरसमाधानोयेनत्यजसि
तंत्यजेति॥अत्रमानसवासनाशब्देनपूर्वोक्तास्तिस्रोलोकशा
स्त्रदेहवासनाविवक्षिताः॥विषयवासनाशब्देनदंभदर्पाद्याः

सुखंयद्विवक्षितं॥मृदुलीनत्वेतद्विवक्षाभेदकारणे॥यद्वाशब्द-
स्पर्शरूपरसगंधविषयास्तेषांकाम्यमानत्वदशाजन्यसंस्कारोमा
नसवासना॥भुज्यमानदशाजन्यःसंस्कारोविषयवासना॥अ-
स्मिन्पक्षेपूर्वोक्तानांचतसृणामनयोरंतर्भावः॥अंतर्बाह्यव्यति
रेकेणवासनांतरासंभवात्॥ननुवासनापरित्यागःकथंघट
ते॥नहितासांमूर्तिरस्तिअस्तिचेत्॥येनसंमार्जनीसमूहितधू
लितृणवद्धस्तेनोद्धृत्यबहिस्त्यक्ष्यामः॥मैवं॥उपवासजागरण
वत्तदुपपत्तेः॥स्वभावप्राप्तयोर्भुजिक्रियानिद्रयोरमूर्तत्वेपितत्प
रित्यागरूपेउपवासजागरणेसर्वैरप्यनुष्ठीयेतेतद्वदत्राप्यस्तु॥
अद्यस्थित्वानिराहारइत्यादिमंत्रेणसंकल्पंकृत्वासावधानत्वे
नावस्थानंतत्रत्यागइतिचेदत्रापिनतद्दंडनिवारितंप्रैषमात्रेणसं
कल्प्याप्रमत्तत्वेनावस्थातुंशक्यत्वात्॥वैदिकमंत्रानधिकारि
णांतुभाषयासंकल्पोस्तु॥यदितत्रशाकसूपोदनादिसन्निधि
त्यागस्तर्हित्रापिस्रक्चंदनवनितासंनिधिपरित्यागोस्तु॥अथ
तत्रबुभुक्षानिद्रालस्यादिविस्मारकैःपुराणश्रवणदेवपूजानृ
त्यगीतवादित्रादिभिश्चित्तमुपलाल्यते तर्हित्रापिमैत्र्यादिभि
स्तदुपलालयेत्॥मैत्र्यादिभिश्चपतंजलिनासूत्रिताः॥मैत्री
करुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभाव
नातश्चित्तप्रसादनमिति॥चित्तंहिरागद्वेषपुण्यपापैःकलुषी-
क्रियते॥रागद्वेषौपतंजलिःसूत्रयामास॥सुखानुशायीरागः॥दुः
खानुशायीद्वेषइति॥स्नेहात्त्वेनानुभूयमानंसुखमनुशेतेकश्चि
द्वृत्तिविशेषःसुखजातंसर्वंमेभूयादिति॥तच्चदृष्टादृष्टसाम-
ग्र्यभावान्नसंपादयितुंशक्यं॥अतःसरागश्चित्तंकलुषीकरोति॥
यदासुखिप्राणिषुअयंमैत्रीभावयेत्॥सर्वेप्येतेसुखिनःमदीयाइ
तितदातत्सुखंस्वकीयमेवसंपन्नमितिभावयतस्तत्ररागोनिवर्त
ते॥यथास्वस्यराज्याभावेपिपुत्रादिराज्यमेवस्वकीयंतद्वत्॥नि
वृत्तेचरागेवर्षास्वतीतासुशरत्सरिदिवचित्तंप्रसीदति॥तथादुःख
मनुशेतेकश्चित्प्रत्ययःइदंदुःखंसर्वदामेमाभूदितितच्चशत्रु

व्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यं॥ न च सर्वे दुःखहेतवो हंतुं शक्यंते॥ ततः स द्वेषः सहृदयं दहति॥ यदा स्वस्येव परेषां सर्वेषां प्रतिकूलं दुःखं न भूयादिति॥ अनेन प्रकारेण करुणां दुःखिप्राणिषु भावयेत्तदा वैर्यादिषु द्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति॥ अतः स्मर्यते॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा॥ आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वंतु मानवा इति॥ तत्प्रकारं महांतो दर्शयंति॥ सर्वेत्र सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः॥ सर्वे भद्राणि पश्यंतु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् इति॥ तथा प्राणिनः स्वभाव एव पुण्यं नानुतिष्ठंति पापं त्वनुतिष्ठंति॥ तदाहुः॥ पुण्यस्य फलमिच्छंति पुण्यं नेच्छंति मानवाः॥ न पापफलमिच्छंति पापं कुर्वंति यत्नत इति॥ ते च पुण्यपापे अक्रियमाणक्रियमाणे पश्चात्तापं जनयतः स च तापः श्रुत्या अनूद्यते॥ किमहं साधु नाकरवं॥ किमहं पापमकरवमिति॥ यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनया स्वयमप्रमत्तः पुण्येषु प्रवर्तेत॥ तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापान्निवर्तेत॥ अतः पश्चात्तापस्याभावेन चित्तं प्रसीदति॥ सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागनिवृत्तिः॥ किंत्वसूयेर्ष्यादयोपि निवर्तंते॥ परगुणानामसहनमीर्ष्या गुणेषु दोषाविष्करणमसूया॥ यदा मैत्रीवशात्परकीयं सुखं स्वकीयमेव संपद्यते तदा परगुणे कथमसूयादिकं भवेत्॥ एवं दोषांतरनिवृत्तिरपि यथायोग्यमुन्नेया॥ दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यथा निवर्तते॥ तथा दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तोपि दर्पोपि निवर्तते॥ स च दर्प आसुरसंपद्यहंकारप्रस्तावे पूर्वमुदाहृतः॥ ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी॥ आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मयेति॥ ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फलतेनोक्ता सा च योगिनो न युक्ता मलिनायां शास्त्रवासनायां पुण्यमंतर्भाव्य पूर्वमुदाहृतत्वात्॥ मैवं॥ पुनर्जन्मकरस्य काम्येष्टापूर्तादेस्तत्र मलिनत्वेनोदाहरणात्॥ इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लकृष्णत्वेन जन्मतापादकं पुण्यकर्म विवक्षितं॥ अशुक्लकृष्णत्वं पतंज

लिः स्त्रयामास॥कर्मशुक्लकृष्णंयोगिनस्त्रिविधमितरेषामि॥
ति॥काम्यकर्मविहितत्वाच्छुक्लंनिषिद्धंकृष्णंमिश्रंशुक्लकृष्णं॥
तदेतत्त्रयमितरेषामयोगिनांसंपद्यते॥तच्चत्रिविधंजन्मप्रयच्छ
ति॥तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः॥शुभैराप्नोतिदेवत्वंनिषिद्धैर्नारकीं
गतिं॥उभाभ्यांपुण्यपापाभ्यांमानुष्यंलभतेवशइति॥ननुयोग
स्यानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेपिविहितत्वाच्छुक्लत्वमितिचेन्मैवं॥अका
म्यत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानत्वात्॥अतोऽशुक्लकृष्णेपुण्येप्रवृत्ति
र्योगिनोऽपेक्षिता॥नन्वनेनन्यायेनयोगिनोपियज्ञोचितंपुण्यमस्तुशु
द्धितांभावयित्वापुण्येष्वेवप्रवृत्तेरन्तिचेत्॥प्रवर्ततांनामयेमैत्र्यादि
भिश्चित्तंप्रसादयंतितेषामेवयोगित्वात्॥मैत्र्यादिचतुष्टयंउपलक्षणं
॥तेनाभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिदैवीसंपदमानित्वमदंभित्वमित्या
दिनाज्ञानसाधनानिजीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञादिवचनोक्तधर्माश्चोपल
क्ष्यंते॥सर्वेषामेतेषांशुभाशुभवासनारूपत्वेनमलिनवासनानिवर्त
कत्वात्॥ननुसंत्यनंताःशुभवासनाःनचैकेनताःसर्वाअभ्यसितुंश
क्यंते॥निरर्थकश्चतदभ्यासप्रयासइतिचेन्न॥तन्निवर्त्यानामनंता
नांमलिनवासनानामेकस्यमनस्यसंभवात्॥नह्यायुर्वेदोक्तानिसर्वा
ण्यौषधानिएकेनसेवितुंशक्यंते॥नापितन्निवर्त्याःसर्वेरोगाएकस्य
देहेसंभवंति॥एवंतर्हिस्वचित्तंप्रथमतःपरीक्ष्यतत्रयद्यावन्तोमलिन
वासनास्तदा तावतीर्विरोधिनीःशुभवासनाअभ्यसेत्॥यथापुत्रमि
त्रकलत्रादिभिःपीड्यमानस्ततोविरक्तस्तन्निवर्तकंपारिव्राज्यंगृ
ह्णाति॥तथाविद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमलिनवासनाभिः
पीड्यमानस्तद्विरोधिनंविवेकमभ्यसेत्॥सचविवेकोजनकेनदर्
शितः॥अद्ययेमहतांमूर्ध्नितेदिनैर्निपतंत्यधः॥हंतचित्तमह
त्तायाःकैषाविश्वस्ततानव॥क्वधनानिमहीपानांब्रह्मणःक्वजगं
तिवा॥प्राक्तनानिप्रयातानिकेयंविश्वस्ततानव॥कोटयोब्रह्मणो
याताःगताःसर्गपरंपराः॥प्रयाताःपांसुवद्भूपाःकाधृतिर्ममजीवि
ते॥येषांनिमेषणोन्मेषौजगतांप्रलयोदयौ॥तादृशाःपुरुषानष्टा
मादृशांगणनैवके ति॥नन्वयमपिविवेकस्तत्त्वज्ञानोदयात्प्राचीनः

नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानासंभवा-
त्॥ इह तूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य जीवन्मुक्तये वासनाक्षयादि-
साधनं वक्तुमुपक्रांतं॥ अतः किमिदमकांडे तांडवमिति चेत् नायं
दोषः॥ साधनचतुष्टयसंपन्नस्य पश्चाद्ब्रह्मज्ञानमित्येषः सर्वपुरुष
साधारणः क्षुण्णः प्रौढो राजमार्गः॥ जनकस्य तु पुण्यपुंजपरिपाके
नाकाशफलपातवदकस्मात्सिद्धगीताश्रवणमात्रेण तत्त्वज्ञान
मुत्पन्नं॥ ततश्चित्तविश्रांतये विवेकोयं क्रियत इति कांडे वेदमुचि
तं तांडवं॥ नन्वेवमप्यस्य विवेकस्य ज्ञानसमनंतरभावित्वेन मलिन
वासनानुवृत्त्यभावाच्छुद्धवासनाया अभ्यासो नापेक्षित इति चेन्न॥
जनकस्य तदनुवृत्त्यभावेपि याज्ञवल्क्यभगीरथादेस्तदनुवृत्तिद-
र्शनात्॥ अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्प्रतिवादनामुषस्तकहोलादी-
नां भूयान्विद्यामदः तैः सर्वैरपि विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्॥ ननु
तेषां विद्यांतरमेवास्ति न तु ब्रह्मविद्येति चेन्न॥ कथागतयोः प्र-
श्नोत्तरयोः ब्रह्मविषयत्वात्॥ ननु ब्रह्मविषयत्वेपि तेषामपरोक्षज्ञा-
नमेव न तु सम्यग्वेदनमिति चेन्न॥ तथा सत्यस्माकमिति तदीयवा-
क्यैरुत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया असंम्यक्त्वप्रसंगात्॥ ननु सम्यक्त्वमपि
परोक्षज्ञानमिति चेन्न॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति मुख्यापरोक्ष्यवि-
षयतयैव विशेषतः प्रश्नोपलंभात्॥ नन्वात्मज्ञानिनो विद्यामद
आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते॥ तथा चोपदेशसाहस्र्यामुक्तं॥ ब्रह्मवित्त्वं
तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतर इति॥ नैष्कर्म्यसिद्धावपि॥ न चा-
ध्यात्माभिमानोपि विदुषोस्त्यासुरत्वतः॥ विदुषोप्यासुरश्चेत्स्यान्नि-
ष्फलं ब्रह्मदर्शनमिति॥ नायं दोषः॥ जीवन्मुक्तिपर्यंतस्य तत्त्वज्ञा-
नस्य तत्र विवक्षितत्वात्॥ न खलु वयमपि जीवन्मुक्तानां विद्याम-
दमभ्युपगच्छामः॥ ननु विजिगीषोरात्मबोध एव नास्ति॥ रागो लिं-
गमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु॥ कुतः शाद्वलता तस्य यस्या-
ग्निः कोटरे तरोरित्याचार्यैरनभ्युपगमादिति चेन्न॥ रागादयः संतु
कामं न तद्भावोपराध्यति॥ इत्यत्र तैरेव रागाद्यभ्युपगमात् न चात्र प-
रस्परव्याहतिः॥ स्थितप्रज्ञे ज्ञानिमात्रे च वचनद्वयस्य व्यवस्था

पनीयत्वात्॥ननु ज्ञानिनो रागाद्यनुपगमेधर्माधर्मद्वारेण जन्मांतर प्रसंगइतिचेन्नैवं॥अदग्धबीजवदविद्यापूर्वकाणामेवमुख्यरागादित्वेनपुनर्जन्महेतुत्वात्॥ज्ञानिनस्तुदग्धबीजवदाभासएव रागादयः॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥उत्पद्यमानारागाद्याविवेकज्ञानवह्निना॥तदातदैवदह्यंतेकुतस्तेषांप्ररोहणमिति॥तर्हिस्थितप्रज्ञस्यापितेसंत्विति चेतन्न॥तत्कालेमुख्यवदेवाभासानां बाधकत्वात्॥रज्जुसर्पोपिमुख्यसर्पवदेवतदानीभीषयन्नुपलभ्यतेतद्वत्॥ननुआभासत्वानुसंधानानुवृत्तौनकोपिबाधइतिचेत्॥चिरंजीवतुभवानियमेवह्यस्मदभिमताजीवन्मुक्तिः॥याज्ञवल्क्यस्तु विजिगीषुदशायांनतादृशः॥अतश्चित्तविश्रांतयेविद्वत्संन्यासस्यतेनकरिष्यमाणत्वात्॥नकेवलमस्य जिगीषा किंतु धनतृष्णापिमहतीजाता यतो बहूनांब्रह्मविदांपुरतः स्थापितंसालंकारंगोसहस्रमपहृत्यस्वयमेवेदमाह॥नमोवयंब्रह्मिष्ठायकुर्मोगोकामाएववयंस्मइति॥इतरब्रह्मविदोवत्रातुइयंकाचिद्वचोभंगीतिचेत्॥अयमपितर्ह्यपरोदोषः॥इतरेचब्रह्मविदःस्वकीयंधनमनेनापहृतमितिमत्वाचुक्रुधुः॥अयंचक्रोधपरवशःशाकल्यंशापेनमारयामास॥नचास्यब्रह्मघ्नस्यमोक्षाभावःशंकनीयःयतः कौषीतकिनःसमामनंति॥नास्यकेनचकर्मणालोकोहीयतेनमातृवधेननपितृवधेननस्तेयेननभ्रूणहत्ययेति॥शेषोपिस्वकृतायामार्यपंचाशिकायामिदमाह॥हयमेधशतसहस्राण्यथकुरुतेब्रह्मघातलक्षाणि॥परमार्थविन्नपुण्यैर्नचपापैःस्पृश्यतेविमलइति॥किंबहुनाब्रह्मविदांयाज्ञवल्क्यादीनामस्त्येवमलिनवासनानुवृत्तिः॥भगीरथश्चतत्त्वंविदित्वापिराज्यंपालयन्मलिनवासनाभिश्चित्तविश्रांत्यभावेसतिसर्वंपरित्यज्यपश्चाद्विश्रांतवानितिवसिष्ठेनोपाख्यायते॥अतःस्वकीयंवर्तमानंमलिनवासनाविशेषंपरकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्यतत्प्रतीकारमभ्यसेत्॥अनेनैवाभिप्रायेणस्मर्यते॥यथासुनिपुणःसम्यक्परदोषेक्षणेरतः॥तथाचेन्निपुणःस्वेषुकोनमुच्येतबंधनादिति॥ननुआदौतावद्विद्यामद

स्यकः प्रतीकार इतिचेत्॥ किंस्वनिष्ठस्यमदस्य परविषयस्य किंवा स्वविषयस्य परनिष्ठस्य॥ आद्येभंगोवश्यं कचिद्भविष्यतीतिनिरंतरं भावयेत्॥ तद्यथा श्वेतकेतुर्विद्यामत्तः प्रवाहणस्य राज्ञः सभां गत्वा तेन पंचाग्निविद्यां पृष्टांस्वयमजानानो निरुत्तरोऽराजावहुधा भर्त्सितः पितुःसमीपमागत्य स्वनिर्वेदमुदाजहार॥ पितातु लब्धनिर्मदः तमेवराजानमुपसंपद्य तांविद्यांलेभे॥ हप्तबालाकिश्चाजातशत्रुणा राज्ञा भर्त्सितो दर्पंसंत्यज्य राजानमुपससाद॥ उषस्तकहोलादयश्च मदेन कथांकृत्वा पराजिताः॥ यदा स्वविषयः परनिष्ठोमदः प्रवर्तते तदामत्तः स्परोमांनिंदतु प्रवमन्यतांवा एवं श्रापिनहानिरितिभावयेत्॥ अतएवाहुः॥ आत्मानंयदिनिंदंतिस्वात्मानंस्वयमेवते॥ शरीरंयदिनिंदंति सहायास्तेजनाममा॥ निंदावमानावस्यंतंभूषणंयस्य योगिनः॥ धीविक्षेपः कथंतस्य वाचाटैः क्रियतामिहेति॥ नैष्कर्म्यसिद्धौ॥ सपरिकरेवर्चस्केदोषतश्चावधारिते॥ यदि दोषंवदेत्तस्मै किंतत्रोद्वरिलुर्भवेत्॥ तद्वत्स्थूलेतथासूक्ष्मेदेहेस्यक्ते विवेकतः॥ यदि दोषंवदेत्ताभ्यां किंतत्र विदुषोभवेत्॥ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः॥ अहंकारस्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्चनात्मनः॥ ३॥ निंदायाभूषणत्वं ज्ञानांकुशेदर्शितम्॥ मन्निंदयायदिजनः परितोषमेति नन्वप्रयत्नजनितोयमनुग्रहोमे॥ श्रेयोर्थिनोहिपुरुषाः परतुष्टिहेतोर्दुःखार्जितान्यपिधनानि परित्यजंति॥ सततसुलभदैन्येनिःसुखेजीवलोके यदिममपरिवादात्प्रीतिमाप्नोतिकश्चित्॥ परिवदतुयथेष्टंमत्समक्षंतिरोवाजगति हिबहुदुःखेदुर्लभः प्रीतियोगइति॥ अवमानस्यभूषणत्वंस्मर्यते॥ तथाचरेत्वैयोगीसतांधर्ममदूषयन्॥ जनायथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैवसंगतिमिति॥ याज्ञवल्क्योषस्तादीनांयोस्वनिष्ठपरनिष्ठोविद्यामदोतयोर्यथाविवेकेनप्रतीकारः तथाधनाभिलाषक्रोधयोरप्यवगंतव्यः॥ अर्थानामार्जनेक्लेशस्तथैवपरिपालने॥ नाशेदुःखंव्ययेदुःखंधिगर्थान्क्लेशकारिणः॥ इतिधनविषयोविवेकः॥ क्रोधोपिहिद्विविधः॥ परविषयः परनिष्ठः स्वविषयश्च

ति॥तत्रस्वनिष्ठंप्रसंगेनमुक्तं॥अपकारिणिकोपश्चेत्कोपेकोपःकथंन
ते॥धर्मार्थकाममोक्षाणांप्रसह्यपरिपंथिनि॥फलान्वितोधर्मय
प्योर्थनाशनःसचेदपार्थःस्वशरीरतापनः॥नचेहनामुत्रहिताय
यःसतांमनांसिकोपःसमुपाश्रयेत्कथमिति॥स्वविषयंप्रसंगेनमीरि
तं॥नमेपराधःकिमकारणान्नांमदभ्यसूयेत्यपिनैवचिंतयेत्॥
नयत्कृताप्राग्भवबंधनिःसृतिस्ततोपराधःपरमोनुचिंत्यताम्॥
नमोस्तुकोपदेवायस्वाश्रयज्वालिनेभृशं॥कोप्यस्यममवैराग्य
दायिनेदोषबोधिनेइति॥धनाभिलाषक्रोधवद्योषित्पुत्राभिला
षावपिविवेकेननिवर्तनीयौ॥तत्रयोषिद्विवेकोवसिष्ठेनदर्शितः
॥मांसपांचालिकायास्तुयंत्रलोलेंगपंजरे॥स्नाय्वस्थिग्रंथिशा
लिन्याःस्त्रियःकिमिवशोभनं॥त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबुपृथक्कृत्वा
विलोचने॥समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि॥मेरुशृंगत
टोल्लासिगंगाजलरयोपमा॥दृष्टायस्मिन्स्तनेमुक्ताहारस्योल्ला
सशालिनः॥श्मशानेषुदिगंतेषुसएवललनास्तनः॥श्वभिरास्वा
द्यतेकालेलघुपिंडइवांधसः॥केशकज्जलधारिण्योदुःस्पर्शा
लोचनप्रियाः॥दुष्कृताग्निशिखानार्योदहंतितृणवन्नरान्॥ज्व
लतामतिदूरेपिसरसाअपिनीरसाः॥स्त्रियोहिनरकाग्नीनामिंध
नंचारुदारुणं॥कामनाम्नाकिरातेनविकीर्णामुग्धचेतसां॥नार्यो
नरविहंगानामंगबंधनवागुराः॥जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्दम
चारिणां॥पुंसांदुर्वासनारज्जुर्नारीबडिशपिंडिका॥सर्वेषांदोष
रत्नानांसुसमुद्गिकयानया॥दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तुममा
स्त्रिया॥इतोमांसमितोरक्तमितोस्थीनीतिवासरैः॥ब्रह्मन्कतिप
यैरेवयातिस्त्रीविषचारुतां॥यस्यस्त्रीतस्यभोगेच्छानिस्त्रीकस्य
क्वभोगभूः॥स्त्रियंत्यक्त्वाजगत्त्यक्तंजगत्त्यक्त्वासुखीभवेत्॥पुत्र
विषयविवेकोब्रह्मानंदेदर्शितः॥अलभ्यमानस्तनयःपितरौक्ले
शयेच्चिरं॥लब्धोपिगर्भपातेनप्रसवेनचबाधते॥जातस्यग्रहरो
गादिःकुमारस्यचमूर्खता॥उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्चपंडि
ते॥यूनश्चपरदारादिदारिद्र्यंचकुटुंबिनः॥पित्रोर्दुःखस्यनास्त्यं

तोधनिचेन्मित्रमतेतद्देति॥यथाविद्याधनक्रोधयोषित्सुत्रविष
याणांमलिनवासनानांविवेकेनप्रतीकारःतथाऽन्यासामपियथा
योगंशास्त्रैःस्वयुक्त्याचदोषंविविच्यप्रतीकारंकुर्यात्॥कृतेचप्र
तीकारेजीवन्मुक्तिलक्षणंपरमंपदंलभ्यते॥तदाहवसिष्ठः॥दृ
वासनासंपरित्यागेयदियत्नंकरोष्यलं॥तात्तेशिथिलतांयांतिसर्व
वाधिव्याधयःक्षणात्॥पौरुषेणप्रयत्नेनबलात्संत्यज्यवासनां
॥स्थितिंबध्नासिचेतर्हिपदमासादयस्यलमिति॥नन्वत्रपौरुष
प्रयत्नोनामपूर्वोक्तोविषयदोषविवेकःसचपुनःपुनःक्रियमाणो
पिप्रबलेंद्रियव्यापारेणाभिभूयते॥तदुक्तंभगवता॥यततोह्यपि
कौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः॥इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभं॥
मनइति॥इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते॥तदस्यहरति
प्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि॥इतिचेत्न॥एवंतर्ह्युत्पन्नविवेकर
क्षार्थंइंद्रियाणिनिरोद्धव्यानि॥तदपितत्रैवउत्तरश्लोकाभ्यांदर्शि
तं॥तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः॥वशेहियस्येंद्रिया
णितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्व
शः॥इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेति॥स्मृत्यंतरेपि॰
नपाणिपादचपलोननेत्रचपलोयतिः॥नचवाक्चपलश्चैवमिति
शिष्टस्यलक्षणमिति॥एतदेवान्यत्रसंग्रहविवरणाभ्यांस्पष्टी
कृतं॥अजिव्हःषंडकःपंगुरंधोबधिरएवच॥मुग्धश्चमुच्यतेभि
क्षुःषड्भिरेतैर्नसंशयः॥इदमिष्टमिदंनेतियोश्नन्नपिनसज्जते॥
हितंसत्यमितंवक्तितमजिव्हंप्रचक्षते॥अद्यजातांयथानारीं
तथाषोडशवार्षिकीं॥शतवर्षांचयोदृष्ट्वानिर्विकारःसषंडकः॥
भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच॥योजनान्नपरंयातिसर्व
थापंगुरेवसः॥तिष्ठतोव्रजतोवापियस्यचक्षुर्नदूरगं॥चतुर्युगांभु
वंमुक्त्वापरिव्राट्सोंधउच्यते॥हितंमितंमनोरमंवचःशोकापहं
चयत्॥श्रुत्वायोनशृणोतीवबधिरःसप्रकीर्तितः॥सान्निध्येवि
षयाणांचसमर्थोऽविकलेंद्रियः॥सुप्तवद्वर्ततेनित्यंभिक्षुर्मुग्धः
सउच्यते॥ननिंदांनस्तुतिंकुर्यान्नकिंचिन्मर्मणिस्पृशेत्॥नातिवा

दीभवेत्तद्व त्सर्वत्रैवसमोभवेत्॥नसंभाषेत्स्त्रियंकांचित्पूर्वदृष्टां
चनस्मरेत्॥कथांचवर्जयेत्तासांनपश्येल्लिखितामपीति॥यथाक
श्चिद्व्रतीनक्तैकभुक्तोपवासमौनादिव्रतंसंकल्प्यसावधानोभ्रंश
मकृत्वासम्यक्पालयति॥तथैवाजिह्मत्वादिव्रतेस्थितःसावधा
नोविवेकंपालयेत्॥तदेवंविवेकेंद्रियरोधाभ्यांदीर्घकालेनैरंतर्य
सत्कारसेविताभ्यांमैत्र्यादिभावनासुप्रतिष्ठितास्वासुरसंपद्रूपाम
लिनवासनाःक्षीयंते॥ततोनिश्वासोच्छ्वास वन्निमेषोन्मेषवच्च
पुरुषप्रयत्नमंतरेणप्रवर्त्तमानाभिर्मैत्र्यादिवासनाभिर्लोकेव्यवह
रन्नपितदीयसंकल्पवैकल्पानुसंधानंचित्तेपरित्यज्यनिद्रातंद्री
मनोराज्यादिरूपाःसमस्तचेष्टाःप्रयत्नेनशांताःकृत्वाचिन्मात्रवा
सनामभ्यसेत्॥स्वतस्तावदिदंजगच्चिज्जडोभयात्मकंभासते॥य
द्यपिशब्दस्पर्शादिजडवस्तुभासनायैवेंद्रियाणिसृष्टानि॥परां
चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूरितिश्रुतेः॥तथापिचैतन्यस्योपादान
त्वात्वर्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेवजडंभासते॥तमेव
भांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः॥तथास
तिपश्चाद्भासमानस्यजडस्यप्रथमतोभासमानमेवचैतन्यंवास्तवं
रूपमितिनिश्चित्यजडमुपेक्ष्यचिन्मात्रंचित्तेवासयेत्॥एतच्चबलि
शुक्रयोःप्रश्नोत्तराभ्यांविस्फुटमवगम्यते॥किमिहास्तिकियन्मा
त्रमिदंकिन्मयमेवच॥कस्त्वंकोहंकएतेवालोकाइतिवदाशुमे॥
चिदिहास्तीतिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच॥चित्त्वंचिदहमेतेचलो
काश्चिदितिसंग्रहइति॥यथासुवर्णकारःकटकंविक्रीणन्नपि
वलयाकारस्यगुणदोषानुपेक्ष्यगुरुत्ववर्णयोरेवमनःप्रणिधि ^
त्सति॥तथाचिन्मात्रेमनःप्रणिधातव्यं॥यावताकालेनजडंसर्वथै
वोपेक्ष्यचिन्मात्रेमनसःप्रवृत्तिर्निश्वासवत्स्वाभाविकीसंपद्यते
॥तावंतंकालंचिन्मात्रवासनायांप्रयतेत॥नन्वादावेवचिन्मात्र
वासनाऽस्तुतयैवमलिनवासनानिवृत्तेः॥किमनेनांतर्गडुनामैत्र्या
द्यभ्यासेनेतिचेत्॥न॥चिद्वा सनायाअप्रतिष्ठितत्वप्रसंगात्॥य
थाकुट्टिमदार्ढ्यव्यतिरेकेणक्रियमाणंस्तंभकुड्यात्मकंगृहं ^

नमतितिष्ठति॥यथावाविरेचनेनप्रबलदोषमनिःसार्यस्थितेवि॥
त्तमप्यौषधंनारोग्यकरंतद्वत्॥ननुतामप्यथपरित्यज्येतिचि॥
न्मात्रवासनाया अपिपरित्याज्यत्वमवगम्यते॥तदयुक्तम्॥चिन्मा
त्रंपरित्यज्यान्यस्यकस्यचिदुपादेयस्याभावात्॥नायंदोषः॥द्वि
विधाचिन्मात्रवासनामनोबुद्धिसमन्विता॥तद्रहिताचेति॥करणं
मनःकर्तृत्वोपाधिर्बुद्धिः॥तथाचसत्यप्रमत्तोहमेकाग्रेणमनसा॥
चिन्मात्रंभविष्यामीति॥एतादृशेनकर्तृकरणानुसंधानेनसमन्वि
ता प्राथमिकीयाचिन्मात्रवासनाध्यानशब्दाभिधेयतांपरित्यजेत्
॥यात्वभ्यासपाटवेनकर्तृत्वाद्यनुसंधानमवधानरहितासमाधि
शब्दाभिधेयातामुपाददीतध्यानसमाध्योर्लक्षणंपतंजलिः
सूत्रयामास ॥तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानं तदेवार्थमात्रनिर्भासं
स्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति॥तादृशेसमाधौदीर्घकालनैरंत
र्यसंस्कारैःसेवितेस्थैर्यंलब्ध्वापश्चात्कर्तृकरणानुसंधानपरि
त्यागार्थोयःप्रयत्नःतमपिपरित्यजेत्॥नन्वेवंसतितत्यागयत्नेपि
परित्याज्य इत्यनवस्थास्यात्॥मैवं॥कतकरजोन्यायेनस्वपरनि
वर्तकत्वात्यथाकलुषितेजलेप्रक्षिप्तंकतक करजइतररजसास
हस्वात्मानमपिनिवर्तयति॥तथात्यागार्थःप्रयत्नःकर्तृकरणा
नुसाधनंनिवर्तयन्स्वात्मानमपिनिवर्तयिष्यति॥निवृत्तेतस्मि
न्मलिन वासनानांशुभवासनातत्त्ववासनानामपिक्षीणत्वान्नि
र्वासनंमनोवतिष्ठते॥एतदेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह॥तस्माद्वा सन
याबद्धंमुक्तंनिर्वासनंमनः॥समनिर्वासनीभावमाहराशुविवे
कतः॥सम्यगालोचनात्सत्याद्वा सनाप्रविलीयते॥वासनावि
लयेचेतःशममायातिदीपवदितिच॥योजागर्तिसुषुप्तस्थोय
स्याजाग्रन्नविद्यते॥यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते
इतिच॥सुषुप्तिवत्प्रशमितभाववृत्तिनास्थितःसदाजाग्रतियेन
चेतसा॥कलान्वितोविधुरिवयःसदाबुधैर्निषेव्यतेमुक्तइतीह
संस्मृतइतिच॥हृदयात्संपरित्यज्यसर्वमेवमहामतिः॥यस्तिष्ठ
तिगतव्यग्रःसमुक्तःपरमेश्वरः॥समाधिमथकर्माणिमाकरोतुक

रोतुवा॥ हृदयेनास्तसर्वाशोमुक्तएवोत्तमाशयः॥नैष्कर्म्येणनत
स्यार्थस्तस्यार्थोस्तिनकर्मभिः॥नसमाधानजप्याभ्यांयस्यनिर्वा
सनंमनः॥विचारितमलंशास्त्रंचिरमुद्ग्राहितंमिथः॥संत्यक्तवा
सनान्मौनादृतेनास्त्युत्तमंपदमितिच॥नचनिर्वासनमनस्कस्य
जीवनेहेतुव्यवहारोलुप्येतेतिशंकनीयं॥किंचसुरादिव्यवहा
रस्यलोपः किंवामानसव्यवहारस्यतत्राद्यमुद्दालकः निराचष्टे॥
वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादींद्रियंस्वतः॥प्रवर्ततेबहिःस्वार्थेवा
सनानात्रकारणमिति॥द्वितीयंवसिष्ठोनिराचष्टे॥अयत्नोपनते
ष्वक्षिदृग्द्रव्येषुयथापुनः॥नीरागमेवपततितद्वत्कार्येषुधीर
धीरिति॥तादृश्याधियाप्रारब्धभोगंसर्वोपपादयतिपरिज्ञायोप
भुक्तोहिभोगोभवतितुष्टये॥विज्ञायसेवितश्चौरोमैत्रीमेतिनचौरतां
॥अशंकितोपसंप्राप्ताग्रामयात्रायथाऽध्वगैः॥प्रेक्ष्यतेतद्वदेव
ज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यतइति॥भोगकालेपिसवासनेभ्योनिर्वासन
स्यविशेषमाह॥नापदिग्लानिमायातिहेमपद्मंयथानिशि॥नेहं
तेप्रकृतादन्यद्रमंतेशिष्टवर्त्मनि॥नित्यमापूर्णतामंतरक्षुद्रामिं
दुसुंदरीं॥आपद्यपिनमुंचंतिशशिनःशीततामिव॥अब्धि
वद्धृतमर्यादाभवंतिविगताशयाः॥नयतिंनविमुंचंतिमहांतो
भास्करादिवेति॥जनकस्यापिसमाधिव्युत्थितस्येदृशमेवाचर
णंपठ्यते॥तूष्णीमथचिरंस्थित्वाजनकोजनजीवितं॥व्युत्थि
तश्चिंतयामासमनसाशमशालिना॥किमुपादेयमस्तीहयत्नात्
संसाधयामिकिं॥स्वतःस्थितस्यशुद्धस्याचितःकामेस्तिकल्प
ना॥नाभिवांछाम्यसंप्राप्तंसंप्राप्तंनत्यजाम्यहं॥स्वस्थआत्मनि
तिष्ठामियन्ममास्तितदस्तुमे॥इतिसंचिंत्यजनकोयथाप्राप्तक्रि
यामसौ॥असक्तःकर्तुमुत्तस्थौदिनंदिनपतिर्यथा॥भविष्यन्ना
नुसंधत्तेनातीतंचिंतयत्यसौ॥वर्तमाननिमेषंतुहसन्नेवानुव
र्ततइति॥तदेवंयथोक्तेनवासनाक्षयेणयथोक्ताजीवन्मुक्तिर्भव
तीतिसुस्थितं॥ इतिवासनाक्षयः॥ अथजीवन्मुक्तिसाधनंम
नोनाशंचनिरूपयामः॥यद्यप्यशेषवासनाक्षयेसतिअर्थान्म

नोनश्यस्येव॥तथापिस्वातंत्र्येणमनोनाशेसम्यगभ्यस्तेसतिवास
नाक्षयोदृढितोभवति॥नचाजिव्हत्वषंडकत्वाद्यभ्यासेनैवतद्वा
सासिद्धेतिवाच्यं॥नष्टमनसिअजिव्हत्वादीनामर्थात्सिद्धत्वेना
भ्यासप्रयासाभावात्॥ननुमनोनाशाभ्यासस्तत्राप्यस्तीतिचेद
स्तुनामतस्यावश्यकत्वात्॥अंतरेणमनोनाशमभ्यस्ताअपिअ
जिव्हत्वादयोअस्थिराभवंति॥अतएवमनसोनाशनीयत्वंज
नकआह॥सहस्रांकुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः॥अस्य
संसारवृक्षस्यमनोमूलमितिस्थितं॥संकल्पमेवतन्मन्येसंकल्पोप
शमेनत
त्॥शोषयामियथाशोषमेतिसंसारपादपः॥प्रबुद्धोस्मिप्रबुद्धोस्मि
दुष्टश्चोरोमयात्मनः॥मनोनामानिहन्म्येनंमनसास्मिचिरंहतइति॥
वसिष्ठोप्याह॥अस्यसंसारवृक्षस्यसर्वोपद्रवदायिनः॥उपायए
कएवास्तिमनसःस्वस्यनिग्रहः॥मनसोभ्युदयोनाशोमनोनाशो
महोदयः॥ज्ञमनोनाशमभ्येतिमनोऽज्ञस्यहिशृंखला॥तावन्नि
शीथवेतालावल्गंतिहृदिवासना॥एकतत्वदृढाभ्यासाद्यावन्नविजि
तंमनः॥प्रक्षीणचित्तदर्पस्यनिगृहीतेंद्रियद्विषः॥पद्मिन्यइवहे
मंतेक्षीयंतेभोगवासनाः॥हस्तंहस्तेनसंपीड्यदंतैर्दंतान्विचूर्ण्य
च॥अंगान्यंगैःसमाक्रम्यजयेदादौस्वकंमनः॥एतावत्तिधरणि
तलेसुभगास्तेसाधुचेतनाःपुरुषाः॥पुरुषकथासुचगण्यानजि
तायेचेतसास्वेन॥हृदयबिलेकृतकुंडलउल्बणकलनाविषोम
नोभुजंगः॥यस्योपशांतिमगमत्चंद्रवदुदितंतमव्ययंवंदे॥
चित्तंनाभिःकिलास्येदंमायाचक्रस्यसर्वतः॥स्थीयतेचेत्तदाक्रम्य
तन्नकिंचित्प्रबाधतइति॥गौडपादाचार्यैरप्युक्तम्॥मनसोनि
ग्रहायत्तमभयंसर्वयोगिनां॥दुःखक्षयःप्रबोधश्चमक्षयाशांतिरेव
च॥इतिअर्जुनेनोक्तम्॥चपलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं॥
तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करमित्येतद्वचनंहठयोगविष
यम्॥अतएववसिष्ठआह॥उपविश्योपविश्यैकचित्तकेनमुहुर्मुहुः
॥नशक्यतेमनोजेतुंविनायोगमनिंदितं॥अंकुशेनविनामत्तोयथा

दुष्टमतंगजः॥ विजेतुंशक्यतेनैवतथायुक्त्याविनामनः॥ मनोविलय
हेतूनांयुक्तीनांसम्यगीरणं॥ वशिष्ठेनकृतंतावत्तन्निष्ठस्यवशेमनः॥
गृह्णतोयुक्तितस्तापिद्विविधोनिग्रहोमतः॥ निग्रहोधीक्रियाक्षा
णांहठोगोलकनिग्रहात्॥ कदाचिज्ज्ञायतेकस्मिन्मनस्तेनवि
लीयते॥ अध्यात्मविद्याधिगमःसाधुसंगमएवच॥ वासनासंप
रित्यागःप्राणस्पंदनिरोधनं॥ एतास्तायुक्तयःपुष्टाःसंतिचित्तजये
किल॥ सतीषुयुक्तिष्वेतासुहठान्नियमयंतिये॥ चेतस्तेदीपमुत्सृ
ज्यविनिघ्नंतितमोंऽजनैः॥ विमूढाःकर्तुमुद्युक्तायेहठाच्चेतसोजयं॥
तेनिबध्नंतिनागेंद्रमुन्मत्तंबिसतंतुभिरिति॥ निग्रहोद्विविधः॥ ह
ठनिग्रहःक्रमनिग्रहश्चेति॥ तत्रचक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणिवाक्
पाण्यादिकर्मेंद्रियाणितत्तद्गोलकोपरोधमात्रेणहठान्निगृह्यंते
॥तद्दृष्टांतेनमनोपितथानिग्रहीष्यामीतिमूढस्यभ्रांतिर्भवति॥
नहितन्निगृह्यते॥ तद्गोलकस्यहृदयकमलस्यनिरोद्धुमशक्यत्वा
त्॥ अतःक्रमनिग्रहएवयोग्यः॥ क्रमनिग्रहायचाध्यात्मविद्या
प्राप्त्यादयस्त्रयउपायाः॥ साचदृश्यमिथ्यात्वंदृग्वस्तुसत्यत्वंस्वप्र
काशत्वंचबोधयति॥ तथाचसत्येतन्मनःस्वगोचरेषुदृश्येषुप्र
योजनाभावं॥ प्रयोजनवतिदृग्वस्तुन्यगोचरत्वंबुध्वानिरिंधनाऽ
ग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथाचश्रूयते॥ यथानिरिंधनोवह्निः
स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथावृत्तिक्षयाच्चित्तंस्वयोनावुपशाम्यति
॥योनिरात्मापस्तुबोधितमपितत्त्वंनसम्यग्बुध्यते॥ यश्चविस्म
रति॥ तयोरुभयोःसाधुसंगमएवोपायः॥ साधवोहिपुनःपुन
र्बोधयंतिस्मारयंतिच॥ यस्तुविद्यामदादिदुर्वासनयापीड्यमानो
नसाधूननुवर्तितुमुत्सहते॥ तस्यपूर्वोक्त विवेकेनवासनापरि
त्यागउपायः॥ वासनानाम तिप्राबल्येनत्यक्तुमशक्यत्वेप्राण
स्पंदनिरोधउपायः॥ प्राणस्पंदनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्॥ त
योर्निरोधेचित्तशांतिरुपपद्यते॥ प्रेरकत्वंचवसिष्ठआह॥ द्वेबीजे
चित्तवृक्षस्यवृत्तिव्रततिधारिणः॥ एकंप्राणपरिस्पंदोद्वितीयंदृढ
भावना॥ सतीसर्वगतासंवित्प्राणस्पंदेनबोध्यते॥ संवेदनादनंत

निलतोदुःखानिचेत्तसइति॥यथाभस्मछन्नमग्निंलोहकारः ह
तिभ्यां धमति॥तत्रचहत्युत्पन्नवायुनासोग्निर्ज्वलति॥तथा॥चि
त्तोपादानेनकाष्ठस्थानीयेनाज्ञानेनाहत्तासंविस्राणस्पंदेनबो
ध्यमानाचित्तहत्तिरूपेणप्रज्वलति॥तस्माच्चित्तहत्तिरुपात्संविज्ज्वा
लारुपात्संवेदनात्दुःखान्युत्पद्यंते॥सेयंप्राणस्पंदेनप्रेरिताचि
तोत्पत्तिः॥अन्यांचसएवाह॥भावसंविस्रकटिताननुभूतांचराघव
चित्तस्योत्पत्तिमपरांवासनाजनितांश्रृणु॥दृढाभ्यस्तपदार्थैकभाव
नादतिचंचलं॥चित्तंसंजायतेजन्मजरामरणकारणमिति॥नकेवलंप्रा
णवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतुपरस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति॥तदा
हवसिष्ठः॥वासनावशतःप्राणस्पंदस्तेनचवासनाक्रियतेचित्तबी
जस्यतेनबीजांकुरक्रमइति॥अतएवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्या
ह॥द्वेबीजेचित्तवृक्षस्यप्राणस्पंदनवासने॥एकस्मिंश्चतयोःक्षी
णेक्षिप्रंद्वेअपिनश्यतइति॥तयोर्नाशेपायंनाप्रफलंचाह॥प्राणा
यामदृढाभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तया॥आसनाशनयोगेनप्राणस्पंदो
निरुध्यते॥असंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात्॥शरीरनाश
दर्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते॥वासनासंपरित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचि
त्ततां॥प्राणस्पंदनिरोधाच्चयथेच्छसितथाकुरु॥एतावन्मात्रकंमन्ये
रूपंचित्तस्यराघव॥यद्भावनंवस्तुनोंतर्वस्तुत्वेनरसेनच॥यदानभाव्य
तेकिंचिद्धेयोपादेयरूपियत्॥स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंन
जायते॥अवासनत्वात्सततंयदानमनुतेमनः॥अमनस्तातदोदे
तिपरमोपशमप्रदेति॥अमनस्तात्कुदेयेशांत्यभावमाह॥चित्तयस्य
दृढाक्रांतंनमित्राणिनबांधवाः॥शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमा
नवमिति॥आसनाशनयोगेनेतियदुक्तंतत्रासनस्यलक्षणमुपा
यंफलंचत्रिभिःसूत्रैःपतंजलिःसूत्रयामास॥स्थिरसुखमासनं॥
प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां॥ततोद्वंद्वानभिघातइति॥पद्म
कस्वस्तिकादिनायादृशेनदेहंस्थापनरूपेणयस्यपुरुषस्यावयव
व्यथानुत्पत्तिलक्षणंसुखं॥देहचलत्वाहित्यलक्षणंस्थैर्यंचसंप
द्यते॥तस्यतदेवसुखमासनं॥तस्यचप्रयत्नशैथिल्यंलौकिक

उपायः॥गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानयागहोमादिविषयोयः
प्रयत्नोमानसउत्साहः॥तस्यशैथिल्यंकर्तव्यं॥अन्यथासउत्सा
हःबलात्देहसुस्था प्ययत्नक्वापिप्रेरयतिअलौकिकउपायस्तु
फणासहस्रेणधरणींधारयित्वास्थैर्येणावतिष्ठतेयोयमनंतस्तद्
वाहमस्मीतिध्यानं॥चित्तस्यानंतेसमापत्तिः॥तथायथोक्तासन
संपादकमदृष्टंनिष्पद्यते॥सिद्धेचासनेशीतोष्णसुखदुःखमाना
दिद्वंद्वैर्यथापूर्वंनाभिहन्यते॥तथाविधस्यचासनस्ययोग्योदेशः।
श्रूयते॥विविक्तदेशेचसुखासनस्थःशुचिःसमग्रीवशिरःशरीरइ
ति॥समेशुचौशर्करावह्निवालुकादिभिर्विवर्जितेशब्दजलाश्रया
दिभिः मनोनुकूलेनतुचक्षुःपीडनेगुहानिवाताश्रयेणप्रयोजये
त्॥इतिचसोयमासनयोगः॥अशनयोगस्तुमिताहारत्वं॥अत्या
हारमनाहारंनित्यंयोगीविवर्जयेत्॥इतिस्मृतेः॥भगवतापुक्तम्
नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्न तः॥नचातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतोनैवचार्जुन॥युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु॥यु
क्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति॥जितासनस्यप्राणाया
मेनमनोविनाशश्वेताश्वतरैराम्नायते॥त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरी
रंहृदींद्रियाणिमनसासन्निवेश्य॥ब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्।
स्रोतांसिसर्वाणिभयावहानि॥प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षी
णेप्राणेनासिकयोश्वसीत॥दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनो
धारयेताप्रमत्तः॥योगीद्विविधः॥विद्यामदाद्यासुरीसंपद्रहि।
तस्तत्सहितश्चेति॥तयोराद्यस्यब्रह्मध्यानेनमनसिनिरुद्धेसति
तन्नांतरीयकतयाप्राणोनिरुध्यते॥तंप्रतित्रिरुन्नतमितिमंत्रः
पठितः॥द्वितीयस्याभ्यासेनप्राणेनिरुद्धेतन्नांतरीयकतयाम
नोनिरुध्यते॥तंप्रतिप्राणान्प्रपीड्येतिमंत्रप्रवृत्तः॥प्राणपीड
नप्रकारोवक्ष्यते॥तेनचपीडनेनयुक्तचेष्टोभवति॥मनश्चेष्टा।
विद्यामदादयोनिरुध्यंते॥प्राणनिरोधेनचित्तदोषनिरोधे दृ
ष्टांतोन्यत्रश्रूयते॥यथापर्वतधातूनांदह्यंतेधमनान्मलाः॥
तथेंद्रियकृतादोषादह्यंतेप्राणनिग्रहादिति॥अत्रोपपत्तिर्वा।

श्चैतन्दर्शिता॥ यः प्राणपवनस्पंदः चित्तस्पंदः स एव हि॥ प्राणस्पं
दक्षये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैरिति॥ मनोवाक्चक्षुरादींद्रियदे
वताः स्वस्वव्यापारं निरंतरं करिष्याम इति व्रतं धृत्वा श्रमरूपेण मृ
त्युना ग्रस्ताः स च मृत्युः प्राणं नाप्नोत् ततो निरंतरमुच्छ्वासनिःश्वासौ
कुर्वन्नपि प्राणो न श्राम्यति॥ तदा विचार्य देवताः प्राणरूपं प्रविश
न्॥ सोयमर्थो वाजसनेयिभिराम्नायते॥ अथ यवैनः श्रेष्ठो यः संचरं
श्चासंचरंश्च न व्यथतेथो न रिष्यति हंतस्यैव सर्वे रूपमसामेति॥
एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायंते प्राणा इति॥ अ
त इंद्रियाणां प्राणरूपत्वान्नाम प्राणाधीनचेष्टावत्त्वं॥ तथांतर्यामि
ब्राह्मणे सूत्रात्मप्रस्तावे श्रूयते॥ वायुर्वै गौतम सूत्रं॥ वायुना वै गौ
तम सूत्रेणायं च लोकः॥ परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धा
नि भवंति॥ तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगानी
ति॥ वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवंतीति॥ अत प्राणमन
स्पंदयोः सहभावित्वात्प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते॥ ननु सहस्पंदो
न युक्तः सुषुप्तौ चेष्टमानेपि प्राणे मनसोऽचेष्टमानत्वात् न॥ विली
नत्वेन तदानीं मनस एवाभावात्॥ ननु क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वा
सीतेति हि व्याहतं न हि क्षीणप्राणस्य मृतस्य श्वासं क्वचित्पश्यामः
नापि श्वसतो जीवतः प्राणक्षयोस्ति॥ मैवं॥ अनुल्बणत्वस्य क्षय
त्वेनात्र विवक्षितत्वात्॥ यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य
पर्वतमारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगोथ वा न भवति॥ न तावां
स्त्ववस्थितस्यासीनस्य वा विद्यते॥ तथा प्राणायामपाटवोपेत
स्य तस्याल्पः श्वासो भवति॥ एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते॥ भूत्वा तत्राय
तप्राणः शनैरेव समुत्सृजेत्॥ यथा दुष्टैरश्वैरुपेतो रथो मार्गे यत्र क्वा
पि नीयते॥ स च सारथिना दृढमश्वरज्जुधाकृष्य मार्गेषु पु
नर्धार्यते॥ तथेंद्रियैर्वासनाभिरितस्ततो नीयमानं मनः प्राणरज्ज्वा
दृढं धारितायां धार्यते॥ प्राणान्प्रपीड्येति यदुक्तं तत्र प्राणपीडनप्र
कारोऽन्यत्र श्रूयते॥ सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥ प्राणायामास्त्रयः प्रो

का रेचपूरककुंभकाः॥उक्षिप्यवायुमाकाशंशून्यंकृत्वानिरात्मकं॥शून्यभावेनयुंजीयाद्रेचकस्येतिलक्षणं॥वक्त्रेणोत्पलनालेनतोयमाकर्षयेन्नरः॥एवंवायुर्गृहीतव्यःपूरकस्येतिलक्षणं॥नोच्छ्वसेन्नचनिःश्वसेन्नैवगात्राणिचालयेत्॥एवंतावन्नियुंजीतकुंभकस्येतिलक्षणमिति॥शरीरांतर्गतंवायुंबहिर्निःसारयितुंउक्षिप्यशरीरमाकाशंशून्यंनिरात्मकंवायुरहितंकृत्वास्वस्यमपिवायुअभवेइयशून्यभावेनैवनियमयेत्॥तदिदंरेचकंभवति॥कुंभको द्विविधः॥आंतरोबाह्यश्चेति॥तदुभयंचवसिष्ठआह॥अपानेस्तंगतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि॥तावत्साकुंभकावस्थायोगिभिर्यानुभूयते॥बहिरस्तंगतेप्राणेयावन्नापानउद्भवः॥तावत्पूर्णसमावस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुरिति॥आद्योच्छ्वासनिश्वासौप्राणापानौउच्छ्वासआंतरकुंभविरोधीनिःश्वासोबाह्यकुंभविरोधीगात्रचालनमुभयविरोधितस्मिन्सतिनिश्वासोच्छ्वासयोरन्यतरस्यावश्यंभावित्वात्॥पतंजलिरपिआसनानंतरभाविनंप्राणायामंसूत्रयामास॥तस्मिन्सतिनिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदःप्राणायामः नतुकुंभकेगत्यभावेपिरेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिश्वासगतीविद्येतेइति चेन्न॥अधिकमात्राभ्यासेनस्वभावसिद्धायाःसमप्राणगतेःविच्छेदात्॥तमेवाभ्यासंसूत्रयति॥बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिःदेशकालसंख्यादिभिःपरिदृष्टोदीर्घःसूक्ष्मइति॥रेचकोबाह्यवृत्तिःपूरकआंतरवृत्तिःकुंभकस्तंभवृत्तिःतत्रैकैकोदेशादिभिःपरीक्षणीयःतद्यथा॥स्वभावसिद्धेरेचकेहृदयान्निर्गत्यनासाग्रसंमुखेद्वादशांगुलपर्यंतेश्वासःसमाप्यते॥अभ्यासेनतुक्रमेणनाभेराधाराद्वावायुर्निर्गच्छति॥चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंतेषट्त्रिंशदंगुलपर्यंतेवासमाप्तिः॥अत्ररेचकेप्रयत्नातिशयेसतिनाभ्यादिप्रदेशक्षोभेणांतर्निश्चेतुंशक्यं॥बहिस्तुसूक्ष्मंतूलंधृत्वातच्चालनेननिश्चेतव्यं॥सेयंदेशपरीक्षा॥रेचककालेप्रणवस्यावृत्तयोदशविंशतित्रिंशदादिभिःकालपरीक्षा॥अस्मिन्मासेप्रतिदिनंदशरेचकाआगामिमासेविंशतिउत्तरमासेत्रिंशतइत्यादिभिःसंख्याप

रिक्षा यथोक्तदेशकालविशिष्टाः प्राणायामा एकस्मिन् दिने दशवि
शतित्रिंशदित्यादिभिः संख्यापरिक्षा पूरकेप्येवं योजनीयं यद्यपि
कुंभके देशव्याप्तिविशेषो नावगम्यते॥ तथापि कालसंख्याव्याप्ति
रवगम्यते इति यथा घनीभूतस्तूलपिंडः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरल
तया सूक्ष्मश्च भवति॥ तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्य
स्यमानो दीर्घो दुर्लक्षतया सूक्ष्मश्च संपद्यते॥ रेचकादिभ्यस्त्रिभ्यो
न्यं प्रकारं सूत्रयति॥ बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति॥ यथा
शक्ति सर्ववायुं विरेच्यानंतरं क्रियमाणो बहिः कुंभको यथाशक्ति
वायुमापूर्यानंतरं क्रियमाणोंतःकुंभकः रेचकपूरकावनादृत्य
केवलः कुंभकोभ्यस्यमानः पूर्वत्रापेक्षया चतुर्थो भवति॥ निद्राल
स्यादिप्रबलदोषयुक्तानां रेचकादित्रयं॥ दोषरहितानां चतुर्थ इ
ति विवेकः॥ प्राणायामफलं सूत्रयति॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरण
मिति॥ प्रकाशस्य तत्त्वस्यावरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुः तस्य क्ष
यो भवति॥ फलांतरं सूत्रयति॥ धारणासु योग्यता मनस इति॥
आधारनाभिचक्रहृदयभ्रूमध्यब्रह्मरंध्रादिदेशविशेषे चित्तस्य
स्थापनं धारणा देशबंधश्चित्तस्य धारणेति सूत्रणात्॥ श्रुतिश्च म
नःसंकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् धारयित्वा तथात्मा
नं धारणा परिकीर्तितेति॥ प्राणायामेन रजोगुणकारितचांचल्या
त्तमोगुणकारितादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां धारणायां यो
ग्यं भवति॥ प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया इति॥ अत्र
सेन युक्तिशब्देन योगिजनप्रसिद्धशिरोरूपमेरुचालनं॥ जिह्वा
ग्रेण घंटिकाभ्रामणं नाभिचक्रे ज्योतिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदोषधसे
वाचेस्येवमादिकं गृह्यते तदेवमध्यात्मविद्यासाधुसंगमवासना
क्षयप्राणनिरोधाश्चित्तनाशोपाया दर्शिताः॥ अथ तदुपायभूतं
समाधिं वक्ष्यामः॥ पंचभूम्युतेतस्य चित्तस्य भूमित्रयत्यागेनावशिष्टं भू
मिद्वयं समाधिः॥ चित्तभूमयश्च योगभाष्यकृता दर्शिताः॥ क्षि
प्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमय इति॥ आसुर
संपल्लोकशास्त्रदेहवासनाप्रवर्तमानं चित्तं क्षिप्तं॥ निद्रातंद्रा

दिग्रस्तं मूढं। कादाचित्कध्यानयुक्तं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तं॥ त
त्र क्षिप्तमूढयोः॥ समाधिशंकैव नास्ति॥ विक्षिप्ते तु चेतसि विक्षेपोप
सर्जनीभूतः समाधिर्योगपक्षे न वर्तते॥ विक्षेपांतर्गतत्वादग्न्यंत
र्गतबीजवत्सद्य एव नश्यति॥ यस्त्वेकाग्रे तु चेतसि सद्भूतमर्थं द्योतय
ति॥ क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबंधादि श्लथयति॥ निरोधमभिमुखीक
रोति स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते॥ सर्ववृत्तिनिरोधे तु असंप्रज्ञा
तः समाधिः॥ तत्र संप्रज्ञातसमाधिभूमिकैकाग्रतां सूत्रयति॥ शां
तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम इति॥ शांतोऽतीत उ
दितो वर्तमानप्रत्ययाश्चित्तवृत्तिः अतीतप्रत्ययो यं पदार्थं गृह्णाति
तमेव चेदुदितो गृह्णीयात्तावुभौ तुल्यौ भवतः॥ तादृशश्चित्तस्य
परिणाम एकाग्रतेत्युच्यते॥ एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणं समाधिं सू
त्रयति॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणा
म इति रजोगुणेन चाल्यमानं चित्तं क्रमेण सर्वान् पदार्थान् गृह्णा
ति॥ तस्य रजोगुणस्य निरोधाय क्रियमाणेन योगिनः प्रयत्नविशे
षेण दिने दिने सर्वार्थता क्षीयते॥ एकाग्रता चोदेति॥ तादृशश्चि
त्तस्य परिणामः समाधिरित्युच्यते॥ तस्य समाधेरष्टांगेषु यमनि
यमासनप्राणायामप्रत्याहाराः पंच बहिरंगानि॥ तत्र यमान्
सूत्रयति॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति॥
हिंसादिभ्यो निषिद्धधर्मेभ्यो योगिनं यमयंतीति यमाः॥ नियमान्
सूत्रयति॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इ
ति॥ जन्महेतोः काम्यधर्मान्निवर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामधर्मे निय
मयंति प्रेरयंतीति नियमाः॥ यमनियमयोरनुष्ठाने वैलक्षण्यं स्म
र्यते॥ यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः॥ यमान्पतत्यकुर्वा
णो नियमान्केवलान्भजन् पतति नियमवानु यमेष्वसक्तो न तु य
मवान्नियमालसोऽवसीदेत्॥ इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या य
मबहुलेष्वनुसंदधीत बुद्धिमिति॥ यमनियमफलानि सूत्रयति॥
तत्संनिधौ वैरत्यागः॥ क्रियाफलाश्रयत्वं रत्नोपस्थानं॥ वीर्यला
भः॥ जननादिभयाभावः जन्मकथंतासंबोधः॥ शौचात्स्वांगजु

गुप्सापरैरसंसर्गः॥सत्त्वशुद्धिःसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानिचसंभवंति॥संतोषादनुत्तमःसुखलाभः॥कायेंद्रिय
शुद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः॥स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति॥आसनप्राणायामौव्या-
ख्यातौ॥प्रत्याहारं सूत्रयति॥स्वविषयाऽसंप्रयोगेचित्तस्वरूपा
नुकारइवेंद्रियाणांप्रत्याहारइति॥शब्दस्पर्शरूपरसगंधाविष
यास्तेभ्योनिवर्त्तिताःश्रोत्रादयःचित्तस्वरूपमनुकुर्वंतीवव्यतिष्ठं
ते॥श्रुतिश्चभवति॥शब्दादिविषयाःपंचमनश्चैवातिचंचलं॥
चिंतयेदात्मनोरश्मीन्प्रत्याहारःसउच्यतइति॥शब्दादयोविष
यायेषांश्रोत्रादीनांतेश्रोत्रादयःपंचमनःषष्ठानामेतेषामनात्मरू
पेभ्यःशब्दादिभ्योनिवर्त्तनमात्मरश्मित्वेनचिंतनंप्रत्याहारःसइत्य
र्थः॥प्रत्याहारफलंसूत्रयति॥ततःपरमावश्यतेंद्रियाणामिति
॥धारणाध्यानसमाधीन्सूत्रैस्त्रिभिःसूत्रयति॥देशबंधश्चित्त
स्यधारणा॥तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानं॥तदेवार्थमात्रनिर्भासं-
स्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति॥आधारादिदेशाःपूर्वमुक्ताः॥दे-
देशांतरंश्रूयते॥मनःसंकल्पकंध्यात्वासंक्षिप्यात्मनिबुद्धिमान्
॥धारयित्वातथात्मानंधारणापरिकीर्तितेति॥यत्सर्ववस्तुसंक
ल्पकंमनःध्यात्वासंक्षिप्यात्मनितदात्मानमेवसंकल्पयतुनत्व
न्यदित्येवंविधःप्रयत्नआत्मनिसंक्षेपः॥प्रत्ययस्यैकतानताध्या
नंतत्त्वैकविषयप्रवाहःसचद्विविधः॥विच्छिद्यविच्छिद्यजायमा
नःसंततश्चेति॥तावुभौक्रमेणध्यानसमाधीभवतः॥तदुभयं
सर्वानुभवयोगिनादर्शितं॥चित्तैकाग्र्यवतोज्ञानमुक्तंसमुपजायते
॥तत्साधनमतोध्यानंयथावदुपदिश्यते॥विलाप्यवि — कृतिं
कृत्स्नांसंभवव्यत्ययक्रमात्॥परिशिष्टंचसन्मात्रंचिदानंदंविचिं
तयेदिति॥ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोहंकृतिंविना॥संप्रज्ञात
समाधिःस्यात्ध्यानाभ्यासप्रकर्षतइति॥तंचभगवत्पादाउदा
जह्रुः॥दृशिस्वरूपंगगनोपमंपरंसकृद्विभातंत्वजमेकमक्षरं॥
अलेपकंसर्वगतंयदद्वयंतदेवचाहंसततंविमुक्तॐ॥दृशिस्तुशुद्धो

हमविक्रियात्मको नमेस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः॥ पुरस्तिरश्चोर्द्ध्वमधश्च सर्वतः संपूर्णभूमात्वजआत्मनिस्थितः॥ अजोमरश्चैव तथाजरोमृतः स्वयंप्रभः सर्वगतोहमद्वयः॥ नकारणं कार्यमतीव निर्म्मलः सदैवतृप्तश्च ततोविमुक्तॐ मिति॥ ननु संप्रज्ञातसमाधिरंगी सकथं ध्यानानंतरभाविनोष्टमांगस्य समाधेः स्थानेउदाहृतः॥ नायंदोषः॥ अत्यंतभेदाभावात्॥ यथावेदमधीयानोमाणवकः पदेपदेस्खलनूपुनः पुनः समादधाति॥ अधीतवेदः सावधानोनस्खलति॥ अध्यापकोनिरवधानस्तंद्रीं कुर्वन्नपिनस्खलति॥ तथा विषयेक्येपि परिपाकतारतम्येन ध्यानसमाधिसंप्रज्ञातानामवांतरभेदो वावगंतव्यः॥ धारणादित्रयं मनोविषयत्वात्संप्रज्ञातेंतरंगं॥ यमादिपंचकं तु बहिरंगं॥ तदेतत्सूत्रयति "त्रयमंतरंगं पूर्वेभ्यइति॥ ततः केनापिपुण्येनांतरंगं प्रथमं लब्धे बहिरंगलाभायनातिप्रयासः कर्तव्यः॥ यद्यपि पतंजलिना भौतिकभूतेतन्मात्रेंद्रियाहंकाराद्विविषयाः सविकल्पकसमाधयो बहुधाप्रपंचितास्तथापि तेषामंतर्द्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वान्नास्माभिस्तन्नादरः क्रियते॥ तथाचसूत्रितं॥ तेसमाधावुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयइति॥ स्थान्युपमंत्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादिति॥ स्थानिनोदेवाः उद्दालकोदेवैरेवंमंत्रितोप्यवज्ञायदेवान्निर्विकल्पकसमाधिमेवचकारेत्युपाख्यायते॥ प्रश्नोत्तराभ्यामप्येवंगम्यते॥ ॥श्रीरामः॥ ॥जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदांवर॥ शक्तयोनेह दृश्यंते आकाशगमनादिकाः॥ वसिष्ठः॥ अनात्मविद्मुक्तोपिनभो विहरणादिकं॥ द्रव्यमंत्रक्रियाकालाः तैसत्युक्तिः योगः तेनद्रव्यादियुक्तः सन् प्राप्नोतीत्यर्थः॥ द्रव्यं मंत्रक्रियाकालयुक्त्याप्नोत्येवराघव॥ नात्मज्ञस्यैषविषयआत्मज्ञोह्यात्ममात्रदृक्॥ आत्मनात्मनिसंतृप्तोनाविद्यामनुधावति॥ येकेचनजगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः॥ कथंतेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्योनिमज्जति॥ द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्तयोसाधुसिद्धिदाः॥ परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वंतिकाश्चन॥ सर्वेच्छाजालसं

शांता वात्मलाभोदयो हियः॥ स कथं सिद्धिवांछायां मग्नचित्तेन लभ्यत इति॥ न केच न जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रंजयंत्यमी॥ नागरं नागरीकांतिं कुग्रामललना इवेति॥ अपि शीतरुचा कैं सुतीक्ष्णे चेंदुमंडले॥ आप्य धः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी॥ चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरंतीह शक्तयः॥ इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलमिति च॥ आत्मविषयेस्तु संप्रज्ञातसमाधिः वासनाक्षयस्य निरोधसमाधेश्च हेतुः तस्मात्तत्रादरः कृतः॥ अथ पंचमभूमिरूपो निरोधसमाधिर्निरूप्यते॥ तं च निरोधं च सूत्रयति॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति॥ व्युत्थानसंस्काराः समाधिविरोधिनस्ते चोद्दालकस्य समाधौ उदाहृताः॥ कदाहं स्यक्तमनने पदे परमपावने॥ चिरं विश्रांतिमेष्यामि मेरुशृंग इवांबुदः॥ इति चिंतापरवशो बलादुद्दालको द्विजः॥ पुनः पुनस्तपविश्य ध्यानाभ्यासं चकार ह॥ विषयैर्नीयमाने तु चित्ते मर्कटचंचले॥ न सलेभे समाधानप्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीं॥ कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनंतरं॥ तस्यागच्छच्चित्तकपिरांतरस्पर्शसंचयात्॥ कदाचिदांतरस्पर्शाद्बाह्यं विषयमाददे॥ तस्योड्डीय मनो याति कदाचित्त्रस्तपक्षिवत्॥ कदाचिदुदितार्कामं तेजः पश्यति विस्तृतं॥ कदाचित्केवलं व्योम कदाचिन्निविडं तम इति॥ आगच्छतो यथाकामं प्रतिभासान् पुनः पुनः॥ अच्छिनन्मनसा शूरः खड्गेनेव रणे रिपून्॥ विकल्पौघे समालूने सोपश्यद्धृदयांबरे॥ तमः छन्नं विवेकार्कैलोलकज्जलमेचकं॥ तमप्युत्सादयामास सम्यग्ज्ञानविवस्वता॥ तमस्युपरते स्वांते तेजःपुंजं ददर्श सः॥ तच्चुलावस्य लाजानां वनं बाल इव द्विपः॥ तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः॥ निशाजालवदगान्निद्रां तामप्याशु लुलावसः॥ निद्राव्यपगमे तस्य व्योमसंवित्समुच्चयो॥ व्योमसंविद्विनष्टायां मूढं तस्याभवन्मनः॥ मोहमप्येष मनसस्तन्ममार्जे महाशयः॥ ततस्तेजस्तमो निद्रामोहादिपरिवर्जितां॥ काममप्यव

स्यामासाद्यविराममनःक्षणमितिच॥ तएतेव्युत्थानसंस्का
रानिरोधहेतुनायोगिप्रयत्नेनप्रतिदिनंप्रतिक्षणंचाभिभूयंतेत
द्विरोधिनश्चनिरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंति॥ तथासतिनिरोध
एकैकस्मिन्क्षणेचित्तमनुगच्छतिसोयमीदृशश्चित्तस्यनिरोधप
रिणामोभवतिननुप्रतिक्षणपरिणामिनोहिभावान्दृतेचितिश
क्तेरितिन्यायेनतथाचित्तस्यसर्वदापरिणामप्रवाहोवक्तव्यः।
बाढं॥ तत्रव्युत्थितचित्तस्यवृत्तिप्रवाहस्फुटः॥ निरुद्धचित्तस्यतु
कथमित्याशंक्योत्तरंसूत्रयति॥ ततःप्रशांतवाहितासंस्कारादि
ति॥ यथासमिदाज्याहुतिप्रक्षेपेवह्निरुत्तरोत्तरवृद्ध्याप्रज्वल
ति॥ समिदादिक्षयेप्रथमक्षणेकिंचिच्छाम्यति॥ उत्तरोत्तरक्षणे
शांतिर्वर्द्धते॥ तथानिरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकःप्रशमःप्रव
हति॥ तत्रपूर्वपूर्वप्रशमजनितःसंस्कारएवोत्तरप्रशमस्यका
रणं॥ तामेतांप्रशांतांप्रशांतवाहितांभगवान्वसिष्ठउदाज
हार॥ यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते॥ निस्पृहःसर्व
कामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोप
मास्मृता॥ योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः॥ यत्रोपरमते
चित्तंनिरुद्धंयोगसेवया॥ यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्य
ति॥ सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं॥ वेत्तियत्रनचैवायं
स्थितश्चलतितत्वतः॥ यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः॥
यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते॥ तंविद्यादुःखसंयोग
वियोगंयोगसंज्ञितं॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसे
ति॥ निरोधसमाधेःसाधनंसूत्रयति॥ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः
संस्कारशेषोन्यइति॥ विरामोवृत्त्युपरमःतस्यप्रत्ययःकारणंवृत्त्यु
परमार्थःपुरुषप्रयत्नःतस्याभ्यासःपौनःपुन्येनसंपादनंतत्पूर्वक
स्तज्जन्यः॥ अनंतरातीतसूत्रेसंप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपे
क्षयाऽन्योऽसंप्रज्ञातसमाधिस्तत्रवृत्तिरहितस्यचित्तस्वरूपस्य
दुर्लक्ष्यत्वात्संस्काररूपेणचित्तंशिष्यते॥ विरामप्रत्ययजन्यत्वं
भगवान्वसिष्ठआह॥ संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशे

यतः॥मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः॥शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या
धृतिगृहीतया॥आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत्॥यतो
यतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं॥ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येवव
शंनयेत्॥काम्यमानास्स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रगृहक्षेत्रादयोभो
ग्यास्तत्रकुशलविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेताअपिअना
दिअविद्यावशात्तद्दोषानाच्छाद्यतेषुविषयेषुसम्यक्त्वंसंकल्प
यंति॥तस्माच्चसंकल्पादिदंमेस्यादिदंमेस्यादित्येवंरूपाःकामाःप्र
भवंति॥तथाचस्मर्यते॥संकल्पमूलःकामोवैयज्ञाःसंकल्पसंभवाः
॥कामजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसे॥इति॥नत्वांसंकल्पयि
ष्यामितमूलस्त्वंविनश्यसि॥तत्रविवेकेनविषयदोषेषुसाक्षात्कृ
तेषुशुनावांतेपायसवत्कामास्त्यज्यंते॥स्रक्चंदनादिविषयेब्र
ह्मलोकादिष्वणिमाद्यैश्वर्येषुचकामास्त्याज्याइत्यभिप्रेत्यसर्वा
नित्युक्तं॥मासोपवासव्रतिनातस्मिन्मास्यन्नेत्यक्तेपिकामःपुनरु
देतितद्वन्माभूदित्यशेषतइत्युक्तं॥कामत्यागेमनःपूर्वकप्रवृत्त्यभा
वेपिचक्षुरादीनांरूपादिषुस्वभावसिद्धाप्रवृत्तिःसापिप्रयत्नयुक्ते
नमनसैवनियंतव्या॥देवतादर्शनादिषुअपिअननुसरणायसमं
ततइत्युक्तम्॥भूमिकाजयक्रमेणोपरमंविवक्षितत्वात्शनैःशनै
रित्युक्तं॥ताश्चभूमिकाश्चतस्रःकठवल्लीषुश्रूयंते॥यच्छेद्वाङ्मन
सीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनिमहतिनियच्छेत्तद्यच्छेच्छांतआत्म
नीति॥वाग्व्यापारोद्विविधः॥जपादिरूपःलौकिकोजपादिरूपोवै
दिकश्च॥तत्रलौकिकस्यबहुविक्षेपकरत्वाद्व्युत्थानकालेपियोगी
तंपरित्यजेत्॥अतएवस्मर्यते॥मौनंयोगासनंयोगस्तितिक्षैकांत
शीलता॥निस्पृहत्वंसमत्वंचसप्तैतान्येकदंडिनः॥इति॥जपादिकं
निरोधसमाधौपरित्यजेत्॥सेयंवाग्भूमिःप्रथमातांभूमिंप्रयत्न
मात्रेणकतिपयैर्दिनैर्मासैर्वादृढंविजित्यपश्चाद्द्वितीयायांमनोभू
मौप्रयतेत॥अन्यथाबहुभूमिकप्रासादवत्प्रथमभूमिकापाते
नैवोपरितन्योयोगभूमयोविनश्येयुः॥यद्यपिचक्षुरादयोनिरोद्ध
व्याःतथापितेषांवाग्भूमौमनोभूमौवांतर्भावोद्रष्टव्यः॥ननुवाचंम

नसिनियच्छेदित्यनुपपन्नं॥नहींद्रियस्येंद्रियांतरप्रवेशोस्ति॥मेवं॥
प्रवेशस्यास्याविवक्षितत्वात्॥नानाविक्षेपकारिणोर्वाङ्मनसयो
र्मध्येप्रथमत्तोवाग्व्यापारंनियमेनमनोव्यापारमात्रंपरिशेषइह
विवक्षितःगोमहिषाश्वादीनामिववाङ्गियमेस्वाभाविकेसंपन्नेततो
ज्ञानात्मनिमनोनियच्छेत्॥आत्मात्रिविधः॥ज्ञानात्मामहानात्मा
शांतात्माचेति॥ज्ञानात्मत्रस्थितआत्मेतिज्ञातृत्वोपाधिरहंकारो
त्रज्ञानशब्देनविवक्षितः॥करणस्यमनसोनियम्यत्वेनपृथगुपात्त
त्वात्॥अहंकारोद्विविधः॥विशेषरूपःसामान्यरूपश्चेति॥अयमह
मेतस्यपुत्रइत्येवंव्यक्तमभिमन्यमानःसामान्यरूपः॥सचसर्वव्य
क्तिषुव्याप्तत्वान्महानित्युच्यते॥ताभ्यामहंकाराभ्यामुपहितौद्वाव
त्मानौ॥निरुपाधिकःशांतात्मातदेतत्सर्वमंतर्बहिर्भावेनवर्तते॥शां
तआत्मासर्वांतरश्चिदेकरसस्तस्मिन्नाश्रितंजडशक्तिरूपमव्यक्तं
मूलप्रकृतिःसाचप्रथमंसामान्याहंकाररूपंमहत्तत्त्वंनामधृत्वा
व्यक्तीभवति॥ततोबहिर्विशेषाहंकाररूपेणततोबहिर्मनोरूपेण
ततोबहिर्वागादींद्रियरूपेणतदेतदभिप्रेत्योत्तरमांतरत्वंविविन
क्तिश्रुतिः॥इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः॥मनसस्तुपराबु
द्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः॥महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरइ
ति॥एवंसतिअत्रनानाविधसंकल्पविकल्पसाधनंकरणरूपंम
नोहंकर्तरिनियच्छेत्॥मनोव्यापारानुपरित्यज्याहंकारमात्रेणोपये
त॥नचैतदशक्यमितिवाच्यं॥तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदु
ष्करमिति॥वदंतमर्जुनंप्रतिभगवतोत्तराभिधानात्॥असंशयंम
हाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलं॥अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृ
ह्यते॥असंयतात्मनायोगोदुःप्रापइतिमेमतिः॥वश्यात्मनातुय
ततशक्योऽवाप्तुमुपायतः॥इत्यभ्यासवैराग्येपतंजलिरुत्रोद
हरणेनव्याख्यास्यते॥पूर्वपूर्वभूमिदार्ढ्यरहितोऽसंयतात्मा॥त
त्सहितोवश्यात्मा॥उपायतः प्राह्यगौडाचार्याःस्पष्टांतमाहुः॥
उत्सेकउदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना॥मनसोनिग्रहस्तद्वद्
वेदपरिखेदतः॥बहुभिर्नविरोद्धव्यंएकेनापिबलीयसा॥सप

राभवमाप्नोतिसमुद्रइवटिट्टिभात्॥इत्यत्रसंप्रदायविद्आख्यायि
कामाचक्षते॥कस्यचित्किलपक्षिणोंडानितीरस्थान्युदधिरुत्सेके
नापजहार॥तंचसमुद्रंशोषयामीतिप्रवृत्तःसचपक्षीस्वमुखाग्रेण
चैकैकंजलबिंदुंप्रतिक्षिपति॥तदाबहुभिःपक्षिभिर्बंधुवर्गैर्वार्य
माणोप्यनुपरतःप्रत्युततानपिसहकारिणोवव्रे॥तांश्चपततोस
तताभ्यांबहुधाक्लिश्यतःसर्वानवलोक्यकृपालुर्नारदोगरुडंसमी
पेप्रेषयामास॥ततोगरुडपक्षपातेनशुष्यन्समुद्रोभीतस्तान्यंडानि
पक्षिणेददौ॥एवमखेदेनमनोनिरोधेपरमधर्मेप्रवर्तमानंयोगिन
मीश्वरोनुगृह्णाति॥अखेदस्यमध्येमध्येतदनुकूलव्यापारमिश्रणेन
संपद्यते॥यथोदनंभुंजानस्तत्रग्रासांतरेचोप्यलेह्यादीनास्वादय
तितद्वत्॥इदमेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह॥चित्तस्यभोगैर्द्वौभागौशास्त्रे
णैकंप्रपूरयेत्॥गुरुशुश्रूषयाभागंअव्युत्पन्नस्यसंक्रमः॥किंचि
द्व्युत्पत्तियुक्तस्यभागंभोगैःप्रपूरयेत्॥गुरुशुश्रूषयाभागौभागंशास्त्रा
र्थचिंतया॥व्युत्पत्तिमनुयातस्यपूरयेच्चेतसोन्वहं॥द्वौभागौशास्त्रवै
राग्यैद्वौध्यानगुरुपूजयेति॥भोगशब्देनात्रजीवनहेतुर्भिक्षाटनादि
व्यापारोवर्णाश्रमोचितव्यापारश्चोच्यते॥घटिकामात्रंमुहूर्तंवायथा
शक्तियोगमभ्यस्यततोमुहूर्तंशास्त्रश्रवणेनपरिचर्ययावागुरुम
नुगम्यमुहूर्तंस्वदेहमनुसृत्यमुहूर्तंयोगशास्त्रंपर्यालोच्यपुनर्मुहूर्तं
योगमभ्यसेत्॥एवंयोगप्राधान्येनव्यापारांतराणिमेलयेत्तानिद्राकु
अभ्यासस्यशयनकालेतद्दिनगतान्योगमुहूर्तान्गणयेत्॥ततःपरेद्यु
र्वापरपक्षेवापरमासेवायोगमुहूर्तान्वर्धयेत्॥तथाचैकैकस्मिन्मुहू
र्तएकैकक्षणयोगेपिसंवत्सरमात्रेणभूयान्योगकालोभवति॥नचै
वंयोगैकपरत्वेव्यापारांतराणिलुप्येरन्नितिशंकनीयं॥लुप्तेतर
कृत्स्नव्यापारस्यैवयोगेधिकारात्॥अतएवविद्वत्संन्यासोपेक्ष्यते
॥तस्मात्तदेकनिष्ठःपुमानध्येतृवणिगादिवत्॥क्रमेणयोगारू
ढोभवति॥यथाध्येतामाणवकःपादंपादमर्धर्चमृचमृग्वर्गंवर्गंच
क्रमेणपठन्दशवर्षैरध्यापकोभवति॥यथाचवाणिज्यंकुर्वन्ए
कनिष्कादिनिष्कादिक्रमेणलक्षपतिःकोटिपतिर्वाभवति॥तथाता

भ्यांवणिक्अध्येतृभ्यांसहैवोपक्रम्यमत्सरग्रस्तइवसुंजानस्तावता\
कालेनकुतोनयोगमारोहेत्॥तस्मात्पुनःपुनःप्राप्यमाणान्संकल्प
विकल्पानुद्दालकवत्पुरुषप्रयत्नेनपरित्यज्याहंकर्तरिज्ञानात्मनि
मनोनियच्छेत्॥तामेतांद्वितीयभूमिकांविजित्यबालमूकादिवन्निर्म
नस्त्वेस्वाभाविकेसतिततोविशेषाहंकाररूपंविस्पष्टज्ञानात्मानमस्प
ष्टेसामान्याहंकारेमहत्तत्त्वेनियच्छेत्॥यथास्वल्पांनदींप्राप्नुवतोवि
शेषाहंकारःसंकोचोभवति॥सेयंलोकप्रसिद्ध्यातंद्रातार्किका\
भिमतनिर्विकल्पकज्ञानेनचसमानामहत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था
तृतीयाभूमिः॥अस्याश्चाभ्यासपाटवेनवशीकृतायांतमेतंसामान्या
हंकाररूपंमहांतमात्मानंनिरुपाधितयाशांतेचिदेकरसस्वभावेनि
यच्छेत्॥महत्तत्त्वंतिरस्कृत्यचिन्मात्रंपरिशेषयेत्॥अत्रापिपूर्वोक्त\
विस्मृतिप्रयत्नएवततोप्यतिशयेनोपायलाभमापद्यते॥यथाशास्त्रा
भ्यासेप्रवृत्तस्यस्थूलतः प्राक्प्रतिग्रंथंव्याख्यानापेक्षायामपिव्यु\
त्पन्नस्यस्वतएवोत्तरग्रंथार्थःप्रतिभाति॥तथासम्यग्वशीकृतपूर्वभू
मेर्योगिनउत्तरभूम्युपायःस्वतएवप्रतिभाति॥तदाहयोगभाष्यका
रः॥योगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्तते॥योऽप्रमत्तस्तुयोगेनसयो
गीरमतेचिरमिति॥योगउत्तरभूमिकायोगेनज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रव
र्ततेयोयोगाप्रमत्तःयोगेनपूर्वभूमिकोत्तरभूमिकायोगेनसयोगेरम
तेचिरमिति॥ननुमहत्तत्त्वशांतात्मनोर्मध्येमहत्तत्त्वोपादानमव्यक्ता
ख्यंतत्त्वंश्रुत्योदाहृतं॥तत्रकुतोनियमनंनाभिधीयतइतिचेन्न॥
लयप्रसंगादितिब्रूमः॥यथाघटोऽनुपादानेजलेनिरुध्यमानोनली
यते॥उपादानभूतायांतुमृदिलीयते॥तथामहत्तत्त्वमात्मनिनली
यते॥अव्यक्तेतुलीयते॥नचस्वरूपलयःपुरुषार्थः॥स्वात्मदर्शना
नुपयोगात्॥दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति॥
पूर्ववाक्येऽभिधायसूक्ष्मत्वसिद्धयेनिरोधस्याभिधानात्॥लयस्य
प्रतिदिनंसुषुप्तौस्वतःसिद्धत्वेनप्रयत्नवैयर्थ्याच्च॥ननुधारणाध्या
नसमाधिसाध्यस्यसंप्रज्ञातस्यैकाग्र्यवृत्तिरूपत्वेनदर्शनहेतुत्वेपि\
शांतात्मन्यवरुद्धस्यासंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्यचित्तस्यवृत्तिरहितत्वे

न सुषुप्ताविवान्नदर्शनहेतुत्वमिति चेन्न॥ स्वतःसिद्धस्य दर्शनस्य निवारयितुमशक्यत्वात्॥ अत एव श्रेयोमार्गेभिहितम्॥ आत्मनात्माकारं स्वभावतोवस्थितं सदा चितं आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टिर्विदधीतेति॥ यथा घटोउत्पद्यमानः स्वतो वियत्पूर्ण एवोत्पद्यते॥ जलतंदुलादिपूरणं तूत्पन्ने घटे पश्चात्पुरुषप्रयत्नेन भवति॥ तत्र जलादौ निःसारितेपि न वियन्निःसारयितुं शक्यते॥ मुखपिधानेपि अंतर्वियदवतिष्ठत एव॥ तथा चित्तमुत्पद्यमानमात्मचैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते॥ उत्पन्ने चित्ते पश्चान्मूषनिक्तद्रुतताम्रवद्घटपटरूपरससुखदुःखादिवृत्तिरूपत्वं भोगहेतुधर्माधर्मादिवशाद्भवति॥ तत्र रूपरसाद्यनात्माकारे निवारितेपि निर्निमित्तश्चिदाकारो न निवारयितुं शक्यते॥ ततो निरोधसमाधिना निर्वृत्तिकेन संस्कारमात्रशेष्यतया सूक्ष्मत्वेन चिदात्ममानाभिमुखत्वादेकाग्र्येण चित्तेन निर्विघ्नमात्मानुभूयते॥ अनेनैवाभिप्रायेण वार्तिककारः सर्वानुभवयोगिना वाहतुः॥ घटदुःखादिरूपित्वं धियो धर्मादिहेतुतः॥ निर्हेतुत्वात्मसंवोधरूपित्वं वस्तुवृत्ततः॥ प्रशांतवृत्तिकं चित्तं परमानंददायकं॥ असंप्रज्ञातनामायं समाधिर्योगिनां प्रियइति॥ आत्मदर्शनस्य स्वतःसिद्धत्वेप्यनात्मवारणाय निरोधाभ्यासः॥ अत एवोक्तम्॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेदिति योगशास्त्रस्य चित्तचिकित्सकसमाधिमात्रे प्रवृत्तत्वान्निरोधसमाधावात्मदर्शनं न साक्षादुक्तं॥ भाष्यांतरेणत्वभ्युपगम्यते॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति सूत्रयित्वा तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानमिति सूत्रणात्॥ यद्यपि निर्विकारो द्रष्टा सदा स्वरूप एवावतिष्ठते॥ तथापि वृत्तिषूत्पद्यमानासु तत्र चिच्छायायां प्रतिबिंबितायां तदविवेकाद्दुःस्थइव दृष्टा भवति॥ तदप्यनंतरसूत्रेणोक्तं॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति॥ अन्यत्रापि सूत्रितम्॥ सत्त्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वादिति॥ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति च॥ निरोधसमाधिना शोधितेत्वंपदार्थे साक्षात्कृतेपि तस्य ब्रह्मत्वं गोचरयितुं महावाक्येन ब्रह्मवि

द्यानामकंस्वरूपांतरमुत्पद्यते॥नचसुदृढत्वंपदार्थसाक्षात्कारेनि
रोधसमाधिरेकएवोपायः॥किंतुचिज्जडविवेकेनापिपृथक्कृतेतत
त्साक्षात्कारसंभवात्॥अतएववसिष्ठआह॥द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययो
गोज्ञानंचराघव॥योगस्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणमिति॥
असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः॥प्रकारौद्वौततोदे
वोजगादपरमःशिवइति॥ननुविवेकोपियोगेपर्यवस्यतिदर्शनवे
लायामात्ममात्रगोचरायाएकाग्रवृत्तेःक्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात्॥
बाढंतथापिसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोःस्वरूपतःसाधनतश्चास्त्येवमहद्वै
लक्षण्यंवृत्त्यवृत्तिभ्यांस्फुटःस्वरूपभेदः॥साधनंतुसंप्रज्ञातस्यस
जातीयत्वाद्धारणादित्रयमंतरंगंअसंप्रज्ञातस्यतुअवृत्तिकस्यवि
जातीयत्वाद्बहिरंगं॥तथाचसूत्रं॥तदपिबहिरंगंनिर्बीजस्येति॥वि
जातीयस्यापिबहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनोपकारितयाबहिरंग
त्वमविरुद्धं॥तदेवोपकारित्वंविशदयितुंसूत्रयति॥श्रद्धावीर्यस्मृ
तिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषामिति॥केषांचिद्देवादीनांपूर्वसूत्रे
जन्मनैवसमाधिमुक्त्वामनुष्यान्प्रत्येतदुच्यते॥ममायंयोगएवपर
मपुरुषार्थसाधनमितिप्रत्ययःश्रद्धासाचोत्कर्षश्रवणेनोपजायते
॥तदुत्कर्षश्चस्मर्यते॥तपस्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधि
कः॥कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुनेति॥उत्तमलोक
साधनत्वात्॥कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसोज्योतिष्टोमादिकर्मणश्च
योगोधिकंज्ञानंप्रत्यंतरंगत्वाच्चित्तविश्रांतिहेतुतयाज्ञानादप्यधि
कत्वं॥एवंज्ञानतोयोगेश्रद्धाजायते॥तस्यांचश्रद्धायांवासितायां
वीर्यमुत्साहोभवति॥सर्वथायोगंसंपादयिष्यामीति॥एतादृशे
नोत्साहेनतदातदनुष्ठेयानियोगांगानिस्मर्यंते॥तथाचस्मृत्या
सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादेसत्यृतंभराप्रज्ञोदेति॥तत्प्र
ज्ञापूर्वकःतत्प्रज्ञाकारणकोसंप्रज्ञातसमाधिरितरेषांदेवादिभ्यो
ऽर्वाचीनानांमनुष्याणांसिध्यति॥तांचप्रज्ञांसूत्रयति॥ऋतंभरा
तत्रप्रज्ञेति॥ऋतं सत्यंवस्तुयाथात्म्यंबिभर्तिप्रकाशयतीतिऋ
तंभरातत्रतस्मिन्समाध्युत्कर्षजन्येअध्यात्मप्रसादेसतीत्यर्थः॥

ऋतंभरत्वोपपत्तिंसूचयति॥श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वादिति॥सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुषुअयोगिप्रत्यक्षंनप्रवर्तते॥आगमानुमानाभ्यांतानिवस्तूनिअयोगिभिर्ज्ञायंते॥ते चशास्त्रानुमानजन्येप्रज्ञेवस्तुसामान्यमेवगोचरयतः इदंतुयोगिप्रत्यक्षंविशेषवस्तुगोचरत्वादृतंभरं॥तस्ययोगिप्रत्यक्षस्यासंप्रज्ञातसमाधौवहिरंगत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वंसूचयति॥तज्जःसंस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधीति॥असंप्रज्ञातसमाधेर्बहिरंगसाधनमुक्त्वातन्निरोधप्रयत्नस्यांतरंगसाधनतांसूचयति॥तस्यापिनिरोधेसर्वनिरोधान्निर्बीजःसमाधिरिति॥सोयंसमाधिःसुषुप्तिसमानःसाक्षिचैतन्येनानुभावितुंशक्यः॥नचासौसर्वधीवृत्तिराहित्यात्सुषुप्तिरेवेतिशंकनीयं॥मनःस्वरूपसद्सत्वाभ्यांविशेषात्॥तदुक्तंगौडपादाचार्यैः॥निगृहीतस्यमनसोनिर्विकल्पस्यधीमतः॥प्रसारःसतुविज्ञेयःसुषुप्तेन्योन्यतस्समः॥लीयतेहिसुषुप्तौतन्निगृहीतंनलीयते॥तदेवनिर्भयंब्रह्मज्ञानालोकंसमंततइति॥मांडुक्यशाखायामपिश्रूयते॥द्वैतस्याग्रहणंतुल्यंउभयोःप्राज्ञतुर्ययोः॥बीजनिद्रायुतःप्राज्ञःसाचतुर्येनविद्यते॥स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौप्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया॥ननिद्रांनैवचस्वप्नंतुर्येपश्यंतिनिश्चिताः॥अन्यथागृह्णतःस्वप्नोनिद्रातत्त्वमजानतः॥विपर्यासेतयोःक्षीणेतुरीयंपदमश्नुतइति॥आद्यौविश्वतैजसौ॥अद्वैतस्यवस्तुनोऽन्यथाग्रहणंद्वैतरूपेणप्रतिभासः॥सचविश्वतैजसयोर्वर्तमानःस्वप्नउच्यते॥तत्त्वस्याज्ञानंनिद्रासाचविश्वतैजसप्राज्ञेषुवर्तते॥ ॥तयोःस्वप्ननिद्रयोःस्वरूपभूतयोर्विपर्यासोमिथ्याज्ञानंतस्मिन्विद्ययाक्षीणेसतितुरीयपदमद्वैतंवस्त्वश्नुते॥नन्वस्त्वेवमसंप्रज्ञातसमाधिसुषुप्त्योर्महान्भेदःतत्रतत्त्वविदिदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेनसमाध्यपेक्षायामपिदृष्टतत्त्वस्यजीवन्मुक्तस्यनास्तितदपेक्षा॥रागद्वेषादिक्लेशबंधस्यसुषुप्त्यापिनिवृत्तेः॥मैवम्॥किंप्रतिदिनंस्वतःप्राप्ताकादाचित्कीसुषुप्तिर्बंधनिवर्तिका॥किंवाभ्यासेननिरंतरवर्तिनी॥आद्येपिकिंसुषुप्तिकालीनस्यक्लेशबंधस्य

निवृत्तिः किंवा कालांतरवर्त्तिनो नाद्यः॥ अप्रसक्तेर्न हि मूढानामपि
सुषुप्तौ क्लेशबंधः॥ अन्यथा पासः प्रसज्येत॥ न द्वितीयो संभवात् न
ह्यन्यकालीनया सुषुप्त्या कालांतरवर्त्तिनः क्लेशस्य क्षयः संभवति॥
अन्यथा मूढानामपि जागरणस्वप्नयोः क्लेशस्य क्षयः प्रसज्येत नापि
सुषुप्तेनैरंतर्यं अभ्यसितुं शक्यं॥ तस्याः कर्मक्षयनिवर्त्तत्वात्॥ तस्मा
त्तत्त्वविदोपि क्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षा॥ तस्य च
समाधेर्गवाश्वादिष्विव वाङ्निरोधः प्रथमा भूमिः॥ बालकादिष्विव नि
र्मनस्त्वं द्वितीया॥ तंद्रामिवाहंकाराहिसं तृतीया॥ सुषुप्ताविव महत्
तत्त्वराहित्यं चतुर्थी॥ तदेतद्भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्य शनैरुपरमेदित्यु
क्तं॥ अत्र चोपरमे धृतिगृहीता बुद्धिः साधनं महदहंकारमनोवागा
दीनां स्वत एव तीव्रवेगेन बहिः प्रवहतां कूलंकषाया इव नद्या निरो
धे धैर्यं महद्व्यपेक्षितं बुद्धिर्विवेकः पूर्वभूमिर्जितानवेपि परीक्ष्य जि
तायामुत्तरभूम्युपक्रमः॥ अजितायां तु सैव पुनरभ्यसनीयेति त
दा तदा विविच्यात्॥ आत्मसंस्थमित्यादिनार्द्धश्लोकेन चतुर्थभू
म्यभ्यासोपि स्मृतः॥ गौडपादाचार्या आहुः॥ उपायेन निगृह्णीयात्
विक्षिप्तं कामभोगयोः॥ सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा॥ दुः
खं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्त्तयेत्॥ अजं सर्वमनुस्मृत्य जा
तं नैव तु पश्यति॥ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः॥ सक
षायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत्॥ नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसं
गः प्रज्ञया भवेत्॥ निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः॥ यदा न
लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः॥ अलिंगनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म
तत्तदेति॥ लयविक्षेपकषायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्यावस्थाः॥
तत्र निरुध्यमानं चित्तं विषयेभ्यो व्यावृत्तं पूर्वाभ्यासवशात् यदि लया
य सुषुप्तये अभिमुखं भवेत्॥ तदानीमुत्थापनप्रयत्नेन लयकारण
निवारणेन वा चित्तं सम्यक् प्रबोधयेत्॥ लयहेतवो निद्राशेषाऽजीर्ण
बह्वशनश्रमाः॥ अत एव आहुः॥ समाप्य निद्रां सुजीर्णेल्पभोजी श्र
मत्याज्यबाधे विभक्तप्रदेशे सदासीत निस्तृष्ण एवं प्रयत्नोथवा प्राण
रोधो निजाभ्यासमार्गादिति॥ लयादुत्थापितं चित्तं दैनंदिनप्रबोध

भ्यासवशात् यदि कामभोगयोर्विक्षिप्येत तदा विवेकिजनप्रसिद्ध भोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेन शास्त्रप्रसिद्धजन्मादिरहिताद्वितीयब्रह्मतत्त्वानुस्मरणपूर्वकेन भोग्यवस्त्वदर्शनेन च पुनःपुनर्विक्षेपाच्चित्तं शमयेत्॥ कषायस्तीव्रचित्तदोषस्तीव्ररागद्वेषादिवासनाग्रस्तं चित्तं कदाचित्समाहितमिव लयविक्षेपरहितं दुःखैकाग्रमवतिष्ठते तादृशं तच्चित्तं विजानीयात्॥ समाहितचित्तात् पृथक्त्वेन असमाहितं चित्तं विवेकेनावगच्छेत्॥ असमाहितमेतदित्यवगम्य लयविक्षेपवत्कषायस्य प्रतीकारं कुर्यात्॥ समशब्देन ब्रह्माभिधीयते॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमिति स्मृतेः॥ लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते॥ तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयभ्रांत्या न चालयेत्॥ सूक्ष्मया बुध्या लयकषायप्राप्ती विविच्य तस्यां समप्राप्तावतिप्रयत्नेन चित्तं स्थापयेत्॥ स्थापिते तस्मिन् ब्रह्मस्वरूपभूतः परमानंदः सम्यगाविर्भवति॥ तथा चोदाहृतं॥ सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियमिति॥ श्रुतिश्च भवति॥ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत्॥ न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यत इति॥ ननु समाध्याविर्भूतब्रह्मानंदस्य बुद्धिग्राह्यत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां अभिहितं॥ आचार्यैस्तु नास्वादयेत्सुखं तत्रेति बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते॥ नायं दोषः॥ तत्र निरोधसुखं बुद्धिग्राह्यं न प्रतिषिध्यते किंतु समाधिविरोधिनो व्युत्थानरूपस्य परामर्शस्यैव प्रतिषेधात्॥ यथा निदाघदिवसेषु मध्याह्ने जाह्नवीह्रदनिमग्नेनानुभूयमानमपि शैत्यसुखं तदा वक्तुमशक्यं पश्चादुन्मग्नेनाभिधीयते॥ यथा वा सुषुप्तावविद्यावृत्तिभिः सूक्ष्माभिरनुभूयमानमपि स्वरूपसुखं तदानीं सविकल्पकेनांतःकरणवृत्तिज्ञानेन गृहीतुमशक्यं प्रबोधकाले तु स्मृत्या विस्पष्टं परामृश्यते॥ तथा समाधौ वृत्तिरहितेन संस्कारमात्रशेषतयास्तूक्ष्मेण वा चित्तेन सुखानुभवः श्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः॥ महदिदं समाधिसुखमन्वभूवमित्येतादृशो व्युत्थितस्य सविकल्पकः परामर्शोऽत्रास्वादनं॥ तदेवा

चार्यैःप्रतिषिध्यते॥तमेवस्वाभिप्रायंप्रकटयितुंनिःसंगःप्रज्ञया
भवेदित्युक्तं॥प्रकृष्टंसविकल्पकंज्ञानंप्रज्ञातयासहसंगंपरित्य
जेत्॥यद्वापूर्वोक्ताधृतिगृहितावुद्धिःप्रज्ञातदात्मकेनसाधनेन
सुखास्वादनतद्वर्णनादिरूपामासक्तिंवर्जयेत्॥समाधौब्रह्मानं
देनिमग्नंचित्तंयदिकदाचित्सुखास्वादनायबाशीतवातमशकाद्यु
पद्रवेणनिश्चरेत्॥तदानिश्चरतच्चित्तंपुनर्निश्चलं यथाभवतित
थापरब्रह्मणासहैकीकुर्यात्॥तत्रचनिरोधप्रयत्नएवसाधनं॥एकी
भावएवयदानलीयतेइत्यनेनस्पष्टीक्रियते।अलिंगनमनाभास
मित्याभ्यांपदाभ्यांकषायसुखास्वादौप्रतिषिध्यते॥लयविक्षेपक
षायसुखास्वादेभ्योरहितंचित्तमविघ्नेनब्रह्मण्यवस्थितंभवति॥
एतदेवाभिप्रेत्यकठवल्लीषुपठ्यते॥यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिम
नसासह॥बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिं॥तांयोगइतिम
न्यंतेस्थिरामिंद्रियधारणां॥अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवा
प्ययाविति॥उपेक्षितोयोगइन्द्रियवृत्तीनांप्रभवंकरोति॥अनुष्ठित
स्तुतासांलयहेतुः॥अतएवयोगस्यस्वरूपलक्षणंसूत्रयति॥यो
गश्चित्तवृत्तिनिरोधइति॥वृत्तीनामानंत्यान्निरोधोऽशक्यइतिशं
कांवारयितुमियतासूत्रयति॥वृत्तयःपंचतय्यःक्लिष्टाअक्लिष्ट
इति॥रागद्वेषादिक्लेशरूपाआसुरवृत्तयःक्लिष्टाः॥रागादिरहिता
दैववृत्तयोऽक्लिष्टाःयद्यपिपंचस्वेवक्लिष्टानामपिअंतर्भावस्तथापि
क्लिष्टाएवनिरोद्धव्याइतिमंदबुद्धिंवारयितुंताभिःसहाक्लिष्टाउ
दाहृताः॥नामधेयलक्षणाभ्यांवृत्तिर्विशदयितुंसूत्रषट्कमाह॥प्र
माणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः॥प्रत्यक्षानुमानागमाःप्रमाणा
नि॥विपर्ययोमिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठितं॥शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्योविकल्पः॥अभावप्रत्ययालंबनावृत्तिर्निद्रा॥अनुभूत
विषयस्यासंप्रमोषःस्मृतिरिति॥वस्त्वभावःप्रतीयतेयस्मिं
स्तमस्यावरकेसतितत्तमोऽभावप्रत्ययस्तमोगुणंविषयंकुर्वंती
वृत्तिर्निद्रेत्युच्यते॥अनुभूतविषयस्यासंप्रमोषस्तदनुभवजन्यम
नुसंधानं॥पंचविधवृत्तिनिरोधसाधनसूत्रंपठति॥अभ्यासवै

राग्याभ्यां तन्निरोध इति॥ यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतुबंधनेन
निवार्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहांतरमुत्पाद्य
ते॥ तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य समाध्यभ्यासे
न प्रशांतः प्रवाहः संपाद्यते॥ मंत्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारू
पत्वेनावृत्तिलक्षणोभ्यासः संभाव्यते॥ सर्वव्यापारोपरमरूपस्य
समाधेः को नामाभ्यास इति शंकां वारयितुं सूत्रयति॥ तत्र स्थितौ
यत्नोभ्यास इति॥ स्थितिर्नैश्चल्यं निरोधः यत्नो मानस उत्साहः॥
स्वत एव बहिः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोधयामीत्येवं वि
ध उत्साहः॥ आवर्त्यमानोभ्यास — इति उच्यते॥ अयमभ्यास इदा
नीं प्रवृत्तः स्वयमदृढः सन् अनादिप्रवृत्तां व्युत्थानवासनां कथम
भिभवेदित्याशंक्यामपवदितुं सूत्रयति॥ स तु दीर्घकालनैरंतर्य
सत्कारासेवितो दृढभूमिरिति॥ लोका हि मूढस्य वचनमुदाहरंति
॥ विद्यमानाश्चत्वार एव वेदास्तानध्येतुं गतस्य माणवकस्य पंच
दिवसा अतीता अद्याप्यसौ नागत इति॥ तादृश एवायं योगी तद्वा
स्माद्यदा दिवसैर्वा मासैर्वा योगसिद्धिं वांछेत् तस्मात्संवत्सरैर्जन्मभि
र्वा दीर्घकालं योग आसेवितव्यः॥ तथा च स्मर्यते॥ अनेकजन्मसं
सिद्धस्ततो याति परां गतिमिति॥ चिरमासेव्यमानोपि यदि विच्छिद्य
विच्छिद्य सेव्यते॥ तर्हि उत्पद्यमानानां योगसंस्काराणां समनंतरभा
विभिर्व्युच्छेदकालीनैर्व्युत्थानसंस्कारैरभिभवे सति खंडनकारोक्त
न्याय आपतेत॥ अग्रे धावन् पश्चात् लुप्यमानानो विस्मरणशील
स्तु तव किमालंबेतेति॥ तस्मान्निरंतरमासेवितव्यः सत्कार आदरः॥
अनादरेण सेव्यमाने वसिष्ठोक्तन्याय आपतेत॥ अकर्तृ कुर्वदप्ये
तच्चेतश्चेत्क्षीणवासनं॥ दूरंगतमना जंतुः कथासंश्रवणे यथेति॥
अनादरो लयविक्षेपकषायसुखास्वादनानामपरिहारः॥ तस्मादा
दरेण सेवितव्यः॥ दीर्घकालादित्रैविध्येन सेवितस्य समाधेर्दृढभू
मित्वं नाम विषयसुखवासनया दुःखवासनया वा चालयितुं अशक्य
त्वं॥ तच्च भगवता दर्शितं॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः॥
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते इति॥ अपरलाभस्या

नाधिकयंकचवृत्तांतेनवसिष्ठउदाजहारकचःकदाचिदुत्थायस
माधेःभीतमानसः॥एकांतेसमुवाचेदमेवंगद्गदयागिरा॥किंकरोमि
कगच्छामिकिंगृह्णामित्यजामिकिं॥आत्मनापूरितंविश्वंमहाकल्पां
बुनायथा॥सबाह्याभ्यंतरेदेहेह्यधऊर्ध्वंचदिक्षुच॥इतआत्मात
थेहात्मानास्त्यनात्ममयंजगत्॥नतदस्तियदत्राहंनतदस्तिनय
न्मयि॥किमन्यदभिवांछामिसर्वंसंविन्मयंततं॥स्फारब्रह्मामलां
भोधौफेनाःसर्वेकुलाचलाः॥चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रि
यइति॥गुरुदुःखेनाथविचाल्यत्वंशिखिध्वजस्यवत्सरत्रयसमाधि
वृत्तांतेनउदाजहार॥निर्विकल्पसमाधिस्थंतत्रापश्यन्महीपतिं॥रा
जानंतावदेतस्माद्बोधयामिपरात्पदात्॥इतिसंचिंत्यचूडालासिंहना
दंचकारसा॥भूयोभूयःभृशंघोरंवनेचरभयप्रदं॥नचचालतदारामय
दानादेनतेनसः॥भूयोभूयःकृतेनापितदासातंव्यचालयत्॥चा
लितःपातितोप्येषतदानोबुबुधेबुधइति॥प्रह्लादवृत्तांतेनापे
तदेवोदाजहार॥इतिसंचिंतयन्नेवप्रह्लादःपरवीरहा॥निर्विक
ल्पपरानंदसमाधिसमुपाययौ॥निर्विकल्पसमाधिस्थःचित्रार्पितइ
वाबभौ॥पंचवर्षसहस्राणिपीनांगोतिष्ठदेकदृक्॥महात्मन्सप्रबु
ध्यस्वेत्येवंविष्णुरुदाहरत्॥पांचजन्यंप्रदध्मौचध्वनयन्ककुभां
गणंदिशांगणं॥महतातेनशब्देनवैष्णवप्राणजन्मना॥बभूवसं
प्रबुद्धात्मादानवेशःशनैःशनैरिति॥एवंवीतहव्यादीनामपिसमा
धिरुदाहरणीयः॥वैराग्यंद्विविधं॥अपरंपरंचेति॥यतमानव्यति
रेकैकेंद्रियवशीकारभेदैरपरंचतुर्विधं॥तत्राद्यंत्रयंअर्थात्सूत्र
यन्नासाच्चतुर्थंसूत्रयति॥दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णास्यवशी
कारसंज्ञावैराग्यमिति॥स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रक्षेत्रधनादय
दृष्टावेदोक्तास्वर्गादयअनुश्राविकाः॥तत्रोभयत्रसत्यामपितृ
ष्णायांविवेकतारतम्येनयतमानादिवैराग्यत्रयंभवति॥अस्मिज
गतिकिंसारंकिमसारमितिगुरुशास्त्राभ्यांज्ञास्यामीत्युद्योगेयतमा
नत्वं॥स्वचित्तेपूर्वंविद्यमानदोषाणांमध्येअभ्यासमानेनविवे
नएतावंतोपक्वाएतावंतोऽवशिष्टाइतिविवेचनंव्यतिरेकः॥दृष्टा

श्राविकविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबाधेनतांप्रवृत्तिंपरित्यज्यमनस
श्चौत्सुक्यमात्रेणतृष्णावस्थापनंएकेंद्रियत्वं॥वितृष्णत्वंवशी-
कारः॥तदिदमपरंवैराग्यमष्टांगयोगप्रवर्त्तकत्वेनसंप्रज्ञातस्यां
तरंगं॥असंप्रज्ञातस्यबहिरंगंतस्यांतरंगंपरंवैराग्यंसूत्रयति॥
तत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमितिसंप्रज्ञातसमाधिपाटवेन
गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्यपुरुषस्यख्यातिःसाक्षात्कार
उत्पद्यतेतस्माच्चसाक्षात्कारादशेषगुणत्रयव्यवहारेवैतृष्ण्यं
यत्तत्परंवैराग्यं॥तस्यतारतम्येनसमाधेःशीघ्रत्वतारतम्यंसूत्र
यति॥तीव्रसंवेगानामासन्नःसमाधिलाभइति॥संवेगोवैरा
ग्यंतद्भेदात्तुयोगिनस्त्रिविधाः॥मृदुसंवेगामध्यसंवेगाःतीव्र
संवेगाश्चेति॥आसन्नोल्पेनैवकालेनसमाधिर्लभ्यतइत्यर्थः॥
॥ तीव्रसंवेगेष्वेवसमाधितारतम्यं सूत्रयति॥मृदुमध्यमाधिमात्र-
त्वात्ततोपिविशेषइति॥मृदुतीव्रोमध्यतीव्रोधिमात्रतीव्रइति॥तेष्व
प्युत्तरोत्तरस्यत्वरयासिद्धिर्द्रष्टव्या॥उत्तमोत्तमाजनकप्रल्हादादयो
ऽधिमात्रतीव्राः॥मुहूर्तमात्र विचारेणदृढसमाधिलाभात्॥अधमा
उद्दालकादयोमृदुसंवेगाश्चिरप्रयासेनतल्लाभात्एवमन्येपियथा
योगमुन्नेयाः तदेवमधिमात्रतीव्रस्यदृढभूमावसंप्रज्ञातसमाधौ
लब्धेसतिपुनर्व्युत्थातुमशक्यंसन्मनोनश्यतिमनोनाशेनवास
नाक्षयेरक्षितेसतिजीवन्मुक्तिःसुप्रतिष्ठिताभवति॥नचमनोनाशे
विदेहमुक्तिरेवनतुजीवन्मुक्तिःइतिशंकनीयम्॥प्रश्नोत्तराभ्यांत-
न्निर्णयात्॥ श्रीरामः॥विवेकाभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेंतर्हितेमुने॥मै
त्र्यादयोगुणाःकुत्रजायंतेयोगिनांवद॥वसिष्ठः॥द्विविधश्चित्तना
शोस्तिसरूपोऽरूपएवच॥जीवन्मुक्तौसरूपःस्यादरूपोऽदेहमुक्ति
गः॥प्राकृतंगुणसंभारंममेतिबहुमन्यते॥सुखदुःखाद्यवष्टब्धं-
विद्यमानंमनोविदुः॥चेतसःकथितासत्तामयारघुकुलोद्वह॥अ
स्यनाशमिदानींत्वंशृणुप्रश्नविदांवर॥सुखदुःखदशाधीरंसाम्या
न्नप्रोद्धरंतियं॥निश्वासाइवशैलेंद्रंचित्तंतस्यमृतंविदुः॥आपत्का
र्पण्यमुत्साहोमदोमांद्यंमहोत्सवं॥यंनयंतिनवैरूप्यंतस्यनष्टंमनो

विदुः॥ चित्तमात्रमभिधानं हि यदात्मस्यति राघव॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं तदा सत्त्वमुदेरितं॥ भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः॥ सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते॥ अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्वह॥ विदेहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः॥ समग्राग्र्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते॥ विदेहमुक्तावमले पदे परमपावने॥ संशांतदुःखमजडात्मकमेकरूपमानंदमंथरमपेतरजस्तमो यत्॥ आकाशकोशतनवोऽतनवो महांतस्तस्मिन्पदे गलितदुःखलवा वसंतीति॥ जीवन्मुक्ता न मुह्यंति सुखदुःखरसस्थिते॥ प्रकृतेनार्थकारेण किंचित्कुर्वंति वा न वा॥ तस्मात्सरूपो मनोनाशो जीवन्मुक्तिसाधनमिति स्थितं॥ ॥इति श्रीजीवन्मुक्तिसाधनमनोनाशप्रकरणम्॥ ॥के यं जीवन्मुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं॥ कथं वा तत्सिद्धिरिति एतस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरं निरूपितम्॥ सिद्धा वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं इदानीमभिधीयते॥ ज्ञानरक्षा तपो विसंवादाभावदुःखनाशसुखाविर्भावाः पंच प्रयोजनानि॥ ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य को नाम बाधप्रसंगो येन रक्षापेक्ष्येति चेदुच्यते॥ चित्तविश्रांत्यभावे संशयविपर्ययौ प्रसज्जेयातां॥ तथा हि तत्त्वविदो राघवस्य विश्रांतेः पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार॥ न राघव तवास्त्यन्यत्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर॥ स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि॥ भगवद्व्यास पुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव॥ विश्रांतिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षत इति॥ शुकस्तु स्वयमेवादौ तत्त्वं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा पित्रा तथैवानुशिष्टः॥ तत्रापि संप्रत्ययो न जनकमुपसद्य तेनापि तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच॥ श्रीशुकः॥ स्वयमेव मया पूर्वमेव ज्ञातं विवेकतः॥ एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतं॥ भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर॥ एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते॥ यथायं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात्॥ क्षीयते दग्धसंसार असार इति निश्चितः॥ तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलं॥ त्वत्तो विश्राममाप्नोति चेतसा भ्रमता जगत्॥ जनकः॥ नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने॥ स्व

यमेवत्वयाज्ञातंगुरुतश्चपुनःश्रुतं॥अत्युच्छिन्नश्चिदात्मैकःपु
मानस्तीहनेतरत्॥स्वसंकल्पवशाद्बद्धोनिःसंकल्पस्तुमुच्यते॥तेनत्व
यास्फुटंज्ञातंज्ञेयंस्वस्यमहात्मनः॥भोगेभ्योविरतिर्जातादृश्याद्वा
सकलादिह॥प्राप्तंप्राप्तव्यमखिलंभवताप्पूर्णचेतसा॥नदृश्येपतसिब्र
ह्मन्मुक्तस्त्वंभ्रांतिमुत्सृज॥अनुशिष्टःसइत्येवंजनकेनमहात्म
नाविशश्रामशुकस्तूष्णींस्वस्थेपरमवस्तुनि॥वीतशोकभयाऽया
सोनिरीहश्छिन्नसंशयः॥जगामशिखरंमेरोःसमाध्यर्थमनिंदितं॥
तत्रवर्षसहस्राणिनिर्विकल्पसमाधिना॥दशस्थित्वाशशामासा
वात्मन्यस्नेहदीपव दिति॥तस्माद्विदितेपितत्त्वेविश्रांतिरहितशु
कराघवयोरिवसंशयउत्पद्यते॥साचाज्ञानमिवमोक्षस्यप्रतिबंध
कः॥अतएवभगवतोक्तम्॥अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविन
श्यति॥नायंलोकोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः॥इति॥अश्रद्धा
विपर्ययः॥सचोत्तरत्रोदाहरिष्यते॥अज्ञानविपर्ययौमोक्षमात्र
विरोधिनौ॥संशयस्तुभोगमोक्षयोरुभयोरपिविरोधी॥तस्यपरस्प
रविरुद्धकोटिद्वयावलंबित्वात्॥यदासंसारसुखायप्रवृत्तिस्तदामो
क्षमार्गबुद्धिस्तांविरुणद्धि॥यदामोक्षायप्रवृत्तिस्तदासंसारबुद्धि
स्तांप्रतिबध्नाति॥तस्मात्संशयात्मनोनकिंचित्सुखमस्तीतिमुमु
क्षुणासर्वथासंशयाश्छेत्तव्याः॥अतएवश्रूयते॥छिद्यंतेसर्वसंशया
इतिविपर्ययस्यापिनिदाघउदाहरणं॥ऋभुःपरमकरुणयानिदा
घस्यगृहमेत्यतंबहुधाबोधयित्वानिर्जगामबुद्धेपितदुपदिष्टवस्तु
निऽश्रद्दधानोनिदाघःकर्माणिपरमपुरुषार्थहेतुरितिविपर्ययंप्राप्य
कर्मानुष्ठानेयथापूर्वंप्रवृत्ते शिष्यस्यपरमपुरुषार्थभ्रंशोमाभूदि
तिकृपयागुरुःपुनरागत्यबोधयामास॥तदापिविपर्ययंनजहौ॥
तृतीयेनतुबोधनेनविपर्ययंपरित्यज्यविश्रांतिमलभत॥संशयविप
र्ययाभ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यांतत्त्वज्ञानस्यफलंप्रति
बध्यते॥तदुक्तंपराशरेण॥मणिमंत्रौषधैर्वह्निःसुदीप्तोपियथेंध
नं॥प्रदग्धुंनैवशक्तःस्यात्प्रतिबद्धस्तथैवच॥ज्ञानाग्निरपिसंजातः
सुदीप्तःसुदृढोपिच॥प्रदग्धुंनैवशक्तःस्यात्प्रतिबद्धस्तुकल्मषम्॥

भावनाविपरीतायाप्रायासंभावनास्युक॥कुरुतेप्रतिबंधंसातत्त्वज्ञा
नस्यनापरमिति॥तस्मादविश्रांतचित्तस्यसंशयविपर्ययप्रसंगेनतत्त्व
ज्ञानस्यफलप्रतिबंधलक्षणात्बाधादुपेक्ष्यते॥विश्रांतचित्त
स्यतुमनोनाशेनयदाजगदेवप्रविलीयते॥तदासंशयविपर्ययोःकः
प्रसंगः॥जगत्प्रतिभासरहितस्यब्रह्मविदोदेहव्यवहारोविनैवप्रय
त्नंपरमेश्वरप्रेरितेनप्राणवायुनानिष्पाद्यते॥अतएवछंदोगाआम
नंति॥नोपजनंस्मरन्निदंशरीरंसयथाप्रयोज्यआचरणेयुक्तएवमेवा
यमस्मिंछरीरप्राणोयुक्तइतिउप जनंजनानांसमीपेवर्तमानमिदं
स्वशरीरमितिनस्मरति॥प्रयोज्यः॥रथशकटादिवहनेप्रयोक्तुमर्हः
॥शिक्षितोऽश्वबलीवर्दादिःसयथासारथिनामार्गस्याचरणेप्रेरितः
पुनःपुनःसारथिप्रयत्नमनपेक्ष्यस्वयमेवरथशकटादिकंपुरोवर्ति
ग्रामंनयति॥एवमेवायंप्राणवायुःपरमेश्वरेणास्मिन्शरीरेनियुक्तः
सत्यसतिवाजीवप्रयत्नेव्यवहारंनिर्वहति॥भागवतेपिस्मर्यतेदेहं
चनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरू
पं॥दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांध
इति॥वसिष्ठोप्याह॥पार्श्वस्थबोधिताःसंतःपूर्वाचारक्रमागतम्॥
आचारमाचरंत्येवसुप्तबुद्धवदुत्थिताइति॥सिद्धोनपश्यतिआचर
माचरंत्युभयोःपरस्परविरोधइतिचेन्न॥विश्रांतितारतम्येनव्य
वस्थोपपत्तेः॥तदेवतारतम्यमभिप्रेत्यश्रूयते॥आत्मक्रीडआत्मर
तिःक्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठइति॥अत्रचत्वारःप्रतीयंतेब्रह्मवि
त्प्रथमः॥ब्रह्मविद्वरोद्वितीयः॥वरीयांस्तृतीयः॥वरिष्ठश्चतुर्थः॥त
एतेसप्तसुयोगभूमिषुचतुर्थींयोगभूमिमारभ्यक्रमेणभूमिचतुष्टयं
प्राप्ताइत्यवगंतव्यं॥भूमयश्चवसिष्ठेनदर्शिताः॥ज्ञानभूमिःशुभे
च्छाख्याप्रथमासमुदाहृता॥विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयातनु
मानसा॥१॥सत्त्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका॥पदार्था
भाविनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृताइति॥२॥स्थितःकिंमूढएवास्मिप्रे
क्षेहंशास्त्रसज्जनैः॥वैराग्यपूर्वमिच्छेतिशुभेच्छेत्युच्यतेबुधैः॥३
॥शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं॥सद्विचारप्रवृत्तिर्याप्रोच्य

तेसा विचारणा॥५॥विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता॥यत्र
सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा॥५॥भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेर्थे
विरतेर्वशात्॥सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता॥६॥दशाच
तुष्टयाभ्यासादसंसर्गफला तु या॥रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ताऽसंसक्ति
नामिका॥७॥भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वात्मारामतया भृशं॥आभ्यंतरा
णां बाह्यानां पदार्थानामभावनात्॥परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोध
नं॥पदार्थाभावनी नाम षष्ठी भवति भूमिका॥८॥भूमिषट्कचिराभ्यासा
द्भेदस्यानुपलंभनात्॥यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिरिति
॥१०॥अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव न तु विद्याकोट
वंतर्भवति भेदसत्त्वबुद्धेरनिवारितत्वात्॥अत एवैतज्जागरणमिति
व्यपदिश्यते॥तदुक्तम्॥भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितम्॥
यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यत इति॥चतुर्थभूमौ सर्वं जग
दुपादानस्य ब्रह्मणो वास्तवमद्वितीयसत्तास्वभावं निश्चित्य ब्रह्म
ण्यारोपितयोर्जगच्छब्दाभिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमवगच्छति॥
मुमुक्षोः पूर्वोक्तजागरणापेक्षया सेयं भूमिः स्वप्नः तदाह॥अद्वैते स्थैर्यमा
याते द्वैते च प्रशमं गते॥पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिता॥
विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते॥स्वस्वेतरं च सन्मात्रं यत्र
बोधाद्रूपासते॥योगिनः सर्वभूतेषु सद्रूपान्नो मितं हरिं॥सत्तावशे
षरूपास्ते चतुर्थीं भूमिकामित इति॥सोऽयं चतुर्थीं भूमिं प्राप्तो योगी ब्र
ह्मविदित्युच्यते॥पंचम्यादयस्तिस्रो भूमयो जीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः
॥ते च निर्विकल्पसमाध्यभ्यासवलेन विश्रांतितारतम्येन संपद्यंते
पंचमभूमौ निर्विकल्पकात्समाधेस्तदा तदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठते॥
सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः॥षष्ठभूमौ पार्श्वस्थैर्बोधितो व्युत्तिष्ठति॥सोऽयं
ब्रह्मविद्वरीयान्॥तदेतद्भूमिद्वयं सुषुप्तिर्गाढसुषुप्तिरभिधीयते
॥तदाह॥पंचमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां॥शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैत
मात्रके॥अंतर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन्॥प
रिश्रांततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते॥कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिका
यां विवासनः॥षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकां॥यत्र ना

सन्नसद्दुमोनाहंनाप्यनहंकृतिः॥ केवलंक्षीणमननआस्तेद्वैतैक्यनिर्गतः॥ अद्वैतंकेचिदिच्छंतिद्वैतमिच्छंतिकेचन॥ समंब्रह्मनजानंतिद्वैताद्वैतविवर्जितं॥ अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्यकुंभइवांबरे॥ अंतःपूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे॥ गाढंनिर्विकल्पसमाधिंप्राप्तस्यसंस्कारमात्रशेषस्यचित्तस्यमनोराज्यंकर्तुंबाह्यपदार्थान्ग्रहीतुंवासामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुंभवदंतर्बहिःशून्यत्वं॥ स्वयंप्रकाशसच्चिदानंदैकरसेब्रह्मणिनिमग्नत्वेनसमुद्रमध्यस्यापित्तपूर्णकुंभवदंतर्बहिःपूर्णत्वं॥ तुरीयाभिधांसप्तमींभूमिंप्राप्तस्ययोगिनःस्वतःपरतोवाव्युत्थानमेवनास्तीति॥ ईदृशमेवोद्दिश्यदेहंविनश्वरमवस्थितमुत्थितंवेत्यादिभागवतवाक्यंप्रवृत्तं॥ असंप्रज्ञातसमाधिप्रतिपादकानियोगशास्त्राण्यत्रैवपर्यवसितानिसोयमीदृशोयोगीपूर्वोदाहृतश्रुतौब्रह्मविद्वरिष्ठइत्युच्यते॥ तदेवंपार्श्वस्थबोधितःसिद्धोनपश्यतीत्यनयोर्भूमिद्वयोर्व्यवस्थितत्वान्नकोपिविरोधः॥ पंचम्यादिभूमित्रयरूपायांजीवन्मुक्तौसंपाद्यमानायांद्वैतप्रतिभासाभावेनसंशयविपर्ययप्रसंगाभावादुत्पन्नंतत्त्वज्ञानंअबाधेनरक्षितंभवति॥ सेयंज्ञानरक्षाजीवन्मुक्तेःप्रथमंप्रयोजनं॥ तपोद्वितीयंप्रयोजनम्॥ योगभूमीनांदेवत्वादिपदप्राप्तिहेतुत्वात्तपस्त्वंद्रष्टव्यं॥ तद्धेतुत्वंचार्जुनभगवतोः श्रीरामवसिष्ठयोश्चप्रश्नोत्तराभ्यामवगम्यते॥ अर्जुनः॥ अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणपथि॥ कृष्णउ॥ पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते॥ नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति॥ अर्जुनउवाच॥ एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशेषतः॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानाह्युपपद्यते॥ भगवानउवाच॥ प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते॥ अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम्॥ एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशं॥ तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहिकं॥ यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदनेति॥ श्रीरामः॥ एक

मथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत्त ॥ आरूढस्य मृतस्याथ कीदृ
शी भगवन्गतिः ॥ वसिष्ठः ॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्य शरीरि
णः ॥ भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ ततः सुरविमानेषु
लोकपालपुरेषु च ॥ मेरूपवनकुंजेषु रमते रमणीसखः ॥ ततः सु
कृतसंभारे दुःकृते च पुराकृते ॥ भोगक्षयपरिक्षीणे जायंते योगि
नो भुवि ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सतां ॥ तत्र प्राक्भाव
नाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधः ॥ दृष्ट्वा परितनात्युच्चैरुत्तमं भूमिका
क्रमं इति ॥ अस्त्वेवं योगभूमीनां देवलोकप्राप्तिहेतुत्वं ॥ तावता त
पस्त्वं कुत इति चेत् श्रुतेरिति ब्रूमः ॥ तथा च तैत्तिरीया आमनंति ॥
तपसा देवा देवतामग्र आयान् तपसर्षयः सुवरन्वविंदन्निति ॥ त
त्त्वज्ञानात्प्राचीनस्य भूमिकात्रयस्य तत्तपस्त्वे सति तत्त्वज्ञानस्यो
त्तरकालीनस्य निर्विकल्पसमाधिरूपस्य पंचम्यादिभूमिकात्रय
स्य तपस्त्वं कैमुतिकन्यायसिद्धं ॥ अत एव स्मर्यते ॥ मनसश्चे
न्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥ तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर
उच्यत इति । यद्यप्यनेन न्यायेन तपसा प्राप्यं जन्मांतरं नास्ति ॥ त
थापि लोकसंग्रहार्थमिदं तप उच्यते ॥ अत एव भगवानाह ॥ लोकसंग्र
हमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसीति ॥ संग्राह्यश्च लोकस्त्रिविधः ॥ शि
शिष्यो भक्तस्तटस्थश्चेति ॥ तत्र शिष्यस्तावत्स्वे योगिनि गुरौ प्रा
माणिकबुद्ध्यातिशयेन तदुपदिष्टे तत्त्वे परमं विश्वासं प्राप्य चित्तं
सहसा विश्रामयति ॥ अत एव श्रूयते ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा
देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति ॥
स्मर्यते च ॥ श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा
परां शांतिमचिरेणाधिगच्छतीति ॥ अन्नप्रदाननिवासस्थानक
ल्पनादिना योगिनं सेवमानो भक्तस्तदीयं तपः स्वयमादत्ते ॥ तथा
च श्रूयते ॥ तस्य पुत्रा दायमुपयंति ॥ सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः
पापकृत्यामिति ॥ तटस्थोपि द्विविधः ॥ आस्तिको नास्तिकश्चेति ॥
तत्रास्तिको योगिनः सन्मार्गाचरणं दृष्ट्वा स्वयमपि सन्मार्गे प्रवर्त
ते ॥ तथा च स्मृतिः ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥ स य

स्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते इति॥नास्तिकोपियोगिना दृष्टः
पापान्मुच्यते।तदुक्तं।यस्यानुभवपर्यंतातत्त्वेबुद्धिःप्रवर्त्तते॥तद्दृष्टि
गोचराःसर्वेमुच्यंतेसर्वपातकैरिति॥अनेनप्रकारेणसर्वप्राण्यु
पकारित्वंविवक्षित्वापठ्यते॥स्नानंतेनसमस्ततीर्थसलिलेसर्वा
पिदत्ताऽवनिर्यज्ञानांचसहस्रमिष्टमखिलादेवाश्चसंपूजिताः॥सं
साराच्चसमुद्धृताःस्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौयस्यब्रह्मविचार
णक्षणमपिस्थैर्यंमनःप्राप्नुयात्॥कुलंपवित्रंजननीकृतार्थाविश्वं
भरापुण्यवतीचतेन॥अपारसंवित्सुखसागरेस्मिंल्लीनंपरेब्रह्म
णियस्यचेतइति॥नकेवलंयोगिनःशास्त्रीयव्यवहारस्यैवतपस्त्वं
किंतुसर्वस्यैवलौकिकव्यवहारस्यापि॥तथाचतैत्तिरीयाःस्वशा
खायामामनंतियेनानुवाकेनविदुषोपिमहिमानमामनंति॥तस्मिं
श्चानुवाकेपूर्वभागेयोगिनोवश्यवायज्ञांगद्रव्यत्वेनाम्नाताः॥तस्यैवं
विदुषोयज्ञस्यात्मायजमानःश्रद्धापत्नीशरीरमिध्ममुरोवेदिर्लो
मानिबर्हिर्वेदःशिखाहृदयंयूपःकामआज्यंमन्युःपशुस्तपोग्निः
दमःशमयितादक्षिणावा ग्घोताप्राणउद्गाताचक्षुरध्वर्युर्मनो
ब्रह्माश्रोत्रमग्नीध्रः इति॥अत्रचदानंदक्षिणेतिपदमध्याहा
र्यं॥अथयत्तपोदानमार्जवमहिंसासत्यवचनमितिताअस्यदक्षि
णेति छंदोगैराम्नातत्वात्उक्तानुवाकेमध्यभागेनयोगिव्यवहार
स्तज्जीवनकालाश्चज्योतिष्टोमावयवक्रियारूपत्वेनोत्तरसर्वयज्ञा
वयवक्रियारूपत्वेनचाम्नाताः॥यावद्ध्रियते सादीक्षायदश्नाति
तदस्यहविर्यत्पिबतितदस्यसोमपानमितियद्रमतेतदुपसदोयत्संच
रत्युपविशत्युत्तिष्ठतेचसप्रवर्ग्योयन्मुखंतदाहवनीयःयाव्याहृ
तिराहुतिर्यदस्यविज्ञानंतज्जुहोतियत्सायंप्रातरत्तितत्समिधंयत्प्रा
तर्मध्यंदिनंसायंचतानिसवनानियेअहोरात्रेतेदर्शपूर्णमासौयेऽ
र्धमासाश्चमासाश्चतेचातुर्मास्यानियऋतवस्तेपशुबंधा येसंवत्सरा
श्चपरिवत्सराश्चतेहर्गणाःसर्ववेदसंवाएतत्सत्रंयन्मरणंतदव
भृतइति।सर्ववेदसंसर्ववेदक्षिणाकं॥अत्रैतद्वचनेनप्रकटिताहोरात्रा
दिपरिवत्सरांतंसर्वकालसमष्ट्युपलक्षितं॥योगिनआयुर्विवक्षितं

यदायुस्तत्सर्वस्वदक्षिणोपेतंसत्रमित्यर्थः॥उक्तएनुवाकेचरम
भागेनसर्वयज्ञात्मकंयोगिनमुपासीतस्यक्रममुक्तिरूपंसूर्याचं
द्रमसोःकार्यकारणब्रह्मणोस्तादात्म्यलक्षणंफलमाम्नायते॥ए
तद्वैजरामर्यमग्निहोत्रंसत्रंयएवंविद्वानुदगयनेप्रमीयते दे
वानामेवमहिमानंगत्वादित्यस्यसायुज्यंसलोकतांगच्छति॥अ
थयोदक्षिणेप्रमीयतेपितृणामेवमहिमानंगत्वा चन्द्रमसःसायु
ज्यंसलोकतामाप्नोति॥एतौवैसूर्याचंद्रमसोर्महिमानौब्राह्मणो
विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणोमहिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणोम
हिमानमित्युपनिषदिति॥जरामरणावधिकंयद्योगिचरितमस्ति
तद्वैहोत्राग्निहोत्रसंवत्सरसत्रांतकर्मस्वरूपमित्येवमुपासीनो
भावनातिशयेन सूर्याचंद्रमसोः सायुज्यंतादात्म्यमाप्नोति भावना
मांद्येनसमानलोकंप्राप्य तस्मिन्लोकेसूर्यचंद्रमसोर्विभूतिमनुभूय
ततऊर्ध्वंसत्यलोकेचतुर्मुखस्यब्रह्मणोमहिमानमाप्नोति॥ ततोस्यो
त्पन्नतत्वज्ञानस्ततऊर्ध्वंसत्यज्ञानानंदस्वरूपस्यब्रह्मणोमहिमानंकै
वल्यंप्राप्नोति इत्युपनिषदित्यनेनयथोक्तविद्योपास्तिप्रतिपादक
ग्रंथस्योपसंहारः क्रियते॥ तदेवंजीवन्मुक्तेस्तपोरूपंद्वितीयंप्रयो
जनंसिद्धम्॥विसंवादाभावस्तस्याः तृतीयंप्रयोजनम्॥नखल्वंत
र्मुखेबाह्यव्यवहारमपश्यतियोगीश्वरेलौकिकस्तैर्थिकोवाक
श्चिद्विसंवदते विसंवादोद्विविधः॥कलहरूपोनिंदारूपश्च॥तत्र
क्रोधादिरहितेनयोगिनासहकथंनामलौकिकःकलहायते॥द्वि
तीयाहिंसंचस्मर्यते॥क्रुध्यंतंनप्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टःकुशलंवदेत्
॥अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचनेति॥ननुजीवन्मुक्तेःप्राची
नोविद्वत्संन्यासस्ततोप्राचीनंतत्त्वज्ञानंतस्मादपिप्राचीनोविविदि
षासंन्यासःतत्रैतेक्रोधादिराहित्यादयोधर्माः अत्रकथंस्मृताइ
तिचेत्॥बाढम्॥अतएवजीवन्मुक्तस्यक्रोधादयोशंकितुमशक्याः
अर्वाचीनेपदेविविदिषासंन्यासेयथाक्रोधादयोनसंतितस्योत्त
मपदेतत्त्वज्ञानेकुतस्त्येस्युः॥कुतस्तरांचविद्वत्संन्यासेकुतस्तमांच
जीवन्मुक्तौअतोयोगिनासहनलौकिकस्यकलहःसम्भवति॥ना

पि निन्दारूपो विसंवादः शंकनीयो निंद्यस्यानिश्चितत्वात्॥ तथा च
स्मर्यते॥ यन्न संतं न चासंतं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्॥ न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं
वेद कश्चित्स वै यतिरिति॥ सदसत्वेउत्तमाधमज्ञालीति॥ तैर्थिको
ऽपि किं शास्त्रप्रमेये विसंवदते किं वा योगिचरिते॥ आद्ये न तावद्यो
गी परशास्त्रप्रमेयं दूषयति॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यावाचो
विमुंचथानानुध्यायात्॥ बहून्शब्दान्वाचो विग्लपनं हितदि
तिश्रुत्यनुरोधात्॥ नापि स्वशास्त्रप्रमेयं प्रतिवादिनोऽग्रे समर्थय
ते॥ पलालमिव धान्यार्थी सजेद्ग्रंथमशेषतः॥ परमं ब्रह्म विज्ञाय
उल्कावत्तान्यथोत्सृजेदित्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात्॥ यदा प्रतिवादि
नमपि स्वात्मतयावीक्षते॥ तदा विजिगीषायां का कथा॥ नापि लो
कायतिकव्यतिरिक्तः सर्वोपि तैर्थिको मोक्षमंगीकुर्वन्॥ योगिच
रितेपि विसंवदितुमर्हतीति॥ आर्हतकापालबौद्धवैशेषिकनै
यायिकशैववैष्णवशाक्तसांख्ययोगादिमोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्य
प्रमेयस्य नानाविधत्वेपि मोक्षसाधनस्य यमनियमाद्यष्टांगयो
गस्यैकविधत्वात्॥ तस्माद्विसंवादेन सर्वसंमतो योगीश्वरः ए
तदेवाभिप्रेत्य वसिष्ठ आह॥ यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महाम
ते॥ विशंति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमं॥ आर्यता हृद्यता मै
त्रीसौम्यता मुक्तता ज्ञता॥ समाश्रयंति तं नित्यमंतःपुरमिवांगनाः
॥ पेशलाचारमधुरं सर्वे वांछंति तं जनाः॥ वेणुं मधुरनिर्ध्वानं वने
वनमृगा इव॥ सुषुप्तवत्स्वप्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जाग्र
ति येन चेतसा॥ कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधैर्निषेव्यते मुक्त
इतीह संस्मृत इति॥ मातरीव शमं यांति विषमाणि मृदूनि च॥ विश्वा
समिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याज
केषु नृपेषु च॥ बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजत इति॥ त
देवमबाधं जीवन्मुक्ते विसंवादाभावरूपं तृतीयं प्रयोजनं सिद्धं
॥ दुःखनाशसुखाविर्भावरूपे चतुर्थपंचमे प्रयोजने विद्यानंदना
मके ब्रह्मानंदगते चतुर्थाध्याये निरूपिते॥ ॥ तदुभयमत्र संक्षि
प्योच्यते॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः॥ किमिच्छन्

कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदित्यादिश्रुत्यादुःखस्यैहिकस्य
विनाशउक्तः॥एतंहवावनतपति किमहंसाधुनाकरवंकिमहंपा
पमकरवमित्यादिश्रुतयः॥आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिंतारूप
स्यदुःखस्यनाशमाहुः॥सुखाविर्भावस्त्रेधा॥सर्वकामावाप्तिः
कृतकृत्यत्वं॥प्राप्तप्राप्तव्यंचेति॥सर्वकामावाप्तिस्त्रेधा॥सर्वसा
क्षित्वं॥सर्वत्राकामहतत्वंसर्वभोक्तृरूपत्वंचेति॥हिरण्यगर्भादि
स्थावरांतेषुदेहेष्वनुगतंसाक्षिचैतन्यरूपंयत्ब्रह्मतदेवाह
मस्मीतिजानतःस्वदेहइवपरदेहेष्वपिकामसाक्षित्वमस्ति॥त
देतदभिप्रेत्यश्रूयते॥सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिते
ति॥लोकेश्रुक्तेषुभोगेषुअकामहतत्वंयत्तत्कामप्राप्तिरित्युच्यतेत
थाचसर्व भोगदोषदर्शिनस्तत्त्वविदःसर्वत्राकामहतत्वाद
स्तिसर्वकामावाप्तिः॥अतएवसार्वभौमोपक्रमेषुहिरण्यगर्भपर्य
तेषुउत्तरोत्तरशतगुणेष्वानन्देषुश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिश्रु
तं॥सद्रूपेणचिद्रूपेणानंदरूपेणसर्वत्रचावस्थितस्यात्मानमनुसं
दधतःसर्वभोक्तृरूपत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवंश्रूयते॥अहमन्नमहम
न्नमहमन्नं॥अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नादइति॥कृतकृत्य
त्वंतुस्मर्यते॥ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृतकृत्यस्ययोगिनः॥नैवास्ति
किंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्त्ववित्॥यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्म
तृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतेइति॥
प्राप्तप्राप्यताश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीति॥तस्मात्तत्सर्वमभ
वदिति॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिच॥नचैतौदुःखविनाशसुखा
विर्भावौतत्त्वज्ञानेनैवसिद्धत्वान्नजीवन्मुक्तिप्रयोजनत्वमर्हतः॥
मैवंसुरक्षितयोस्तयोरत्रविवक्षितत्वात्॥यथातत्त्वज्ञानपूर्वमेवो
त्पन्नमपिजीवन्मुक्त्यासुरक्षितंभवति॥एवमेतावपिसुरक्षितौभ
वतः॥नन्वेवंजीवन्मुक्तेःपंचप्रयोजनत्वेसतिसमाहितोयोगीश्व
रोलोकव्यवहारंकुर्वंस्तत्त्वविदोपिश्रेष्ठइतिवक्तव्यम्॥तच्चरा
मवसिष्ठयोःप्रश्नोत्तराभ्यांनिराकृतं॥श्रीरामः॥भगवन्भूतभव्ये
शकश्चिज्ज्ञातसमाधिकः॥प्रबुद्धइवविश्रांतोव्यवहारपरोपिसन्

॥कश्चिदेकांतमाश्रित्य समाधिनियमे स्थितः॥तयोस्तु कतरः श्रेया
निति मे भगवन्वद॥वसिष्ठः॥इमं शुणु समाहारमनात्मत्वेन पश्यतः
॥अंतःशीतलता यासौ समाधिरिति कथ्यते॥दृश्यैर्न मम संबंध इ
ति निश्चित्य शीतलः॥कश्चित्संव्यवहारस्थः कश्चित् ध्यानपरायणः
॥द्वावेतौ परमसुखदावंतश्चेत्परिशीतलौ॥अंतःशीतलता यास्या
त्तदनंततपःफलमिति॥नैष दोषः॥अत्र वासनाक्षयरूपं अंतः
शीतलत्वं अवश्यं संपादनीयमित्येतावदेव प्रतिपाद्यते॥न तु तदनं
तर्भाविनो मनोनाशस्य श्रेष्ठत्वं निवार्यते॥शीतलत्वं तृष्णायाः प्रश
मनमित्येतादृशीं विवक्षां स्वयमेव स्पष्टीचकार॥अंतःशीतलता
यां तु लब्धायां शीतलं जगत्॥अंतस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं ज
ग दिति॥ननु समाधिनिंदा व्यवहारप्रशंसा चात्रोपलभ्यते समा
धिस्थानकस्यस्य चेतश्चेद्वृत्तिचंचलं॥तत्तस्य तु समाधानं सममुन्म
त्ततांडवैः॥उन्मत्ततांडवस्यस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनं॥तत्तस्योन्म
त्तनृत्तं तु समं ब्रह्मसमाधिनेति मैवम्॥अत्र हि समाधिप्राशस्त्य
मेवांगीकृत्य वासना निंद्यते॥इयमत्र वचनव्यक्तिः यद्यपि व्यवहा
रात्समाधिः प्रशस्तस्तथाप्यसौ सवासनश्चेत्तदा निर्वासनात्व्य
वहारादधम एवेति॥यदा समाहितव्यवहर्तारावुभावपि अतत्त्व
ज्ञौ सवासनौ चेत्तदा समाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतुपुण्यत्वेन प्राश
स्त्यं॥यदा तूभौ ज्ञाननिष्ठौ निर्वासनौ च॥तदापि वासनाक्षयरूपं जी
वन्मुक्तिं परिपालयन्नयं मनोनाशरूपः समाधिः प्रशस्त एव॥तस्मा
द्योगीश्वरस्य श्रेष्ठत्वात्स्वं च प्रयोजनोपेताय जीवन्मुक्तेर्नैकोपि विघ्न
इति सिद्धम्॥ ॥इति जीवन्मुक्तिप्रकरणं स्वरूपप्रमाणसाधनप्रयो
जनैर्जीवन्मुक्तिर्निरूपिता॥ ॥अथ तदुपकारिणं विद्वत्संन्यासं नि
रूपयामः॥विद्वत्संन्यासश्च परमहंसोपनिषदि प्रतिपादितः॥तांचो
पनिषदमत्र व्याख्यास्यामः॥तत्रादौ विद्वत्संन्यासयोग्यं प्रश्नमव
तारयति॥अथ योगिनां परमहंसानां कोयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति
नारदो भगवंतमुपगत्योवाचेति॥यद्यप्यथशब्दापेक्षितआनंतर्य
प्रतियोगी न कोप्यत्र प्रतिभाति॥तथापि प्रष्टव्योत्र विद्वत्संन्यासः॥

॥अस्मिंश्चविदिततत्त्वोलोकव्यवहारैर्विक्षिप्यमाणोमनोविश्रां
तिंकामयमानोधिकारितत्त्वादृगधिकारसंपत्त्यानंतर्य्यमथशब्
दार्थः॥केवलयोगिनंकेवलपरमहंसंचवारयितुंपदद्वयंउक्तम्॥
केवलयोगीतत्त्वज्ञानाभावेनत्रिकालज्ञानाकाशगमनादिषुयो
गैश्वर्यचमत्कारेष्वासक्तःसंयमविशेषैस्तत्रोपयुंक्तेततःपरमपु
रुषार्थाद्भ्रष्टोभवति॥अस्मिन्नर्थेसूत्रम्॥पूर्वमेवोदाहृतम्॥तेस
माधावुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयइति॥केवलपरमहंसस्तुतत्त्ववि
वेकेनैश्वर्येअसारतांबुध्वाविरज्यति॥तदप्युदाहृतं॥चिदात्मन
इमाइत्थंप्रस्फुरंतीहशक्तयः॥इत्यस्याश्चर्यजालेषुनाभ्युदेतिकुतू
हलमिति॥विरक्तोप्यसौब्रह्मविद्याभरेणविधिनिषेधावुल्लंघयति
॥तदुक्तम्॥निस्त्रैगुण्येपथिविचरतांकोविधिःकोनिषेधइति॥
तथाचब्रह्मलवःशिष्टास्तमेवंनिंदंति॥सर्वेब्रह्मवदिष्यंतिसंप्राप्ते
तुकलौयुगे॥नानुतिष्ठंतिमैत्रेयशिश्नोदरपरायणा इति॥योगिनि
तुपरमहंसेयथोक्तंदोषद्वयंनास्ति॥अन्योन्यस्यातिशयःप्रश्नोत्त
राभ्यांदर्शितः॥ श्रीरामः ॥एवंस्थितेपिभगवन्जीवन्मुक्तस्यसन्म
ते॥अपूर्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर॥ वसिष्ठः॥ज्ञस्यक
स्मिंश्चिदेवांगभवत्यतिशयेनधीः॥नित्यतृप्तःप्रशांतात्मासआ
त्मन्येवतिष्ठति॥मंत्र सिद्धैस्तपःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः॥कृत
माकाशयानादितत्रकास्यादपूर्वता॥एकएवविशेषोस्यनसमो
मूढबुद्धिभिः॥सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलंमनः॥एताव
देवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य॥
तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंत
नुत्वमित्यनेनातिशयेनोपेतानांदोषद्वयरहितानांमार्गस्थितीउ
च्येते॥वेषभाषादिरूपोहिव्यवहारेमार्गःचित्तोपरमरूपआंत
रोधर्मःस्थितिः॥भगवांश्चतुर्मुखोब्रह्मायथोक्तंप्रश्नोत्तरमवतार
यति॥तंभगवानाहेतिवक्ष्यमाणमार्गेब्रह्मातिशयमुत्पादयितुं
मार्गंप्रशंसति॥सोयंपरमहंसानांमार्गोलोकेदुर्लभतरोनतुबा
हुल्यमिति॥यःएषःसोयमितियोजना॥अयमित्युत्तरेग्रंथेचव

स्यमाणआच्छादनादिस्वशरीरोपभोगेन लोकोपकारेणच निरपेक्षो मुख्योमार्गः परामृश्यते ॥ तादृशस्य परमकाष्ठांप्राप्तस्य वैराग्यस्यातिदृश्चरत्वात्तस्यमार्गस्यदुर्लभत्वं ॥ नचैतावता ऽत्यंताभावः शंकनीय इत्यभिप्रेत्यबाहुल्यमेवप्रतिषेधति नतु बाहुल्येन इतिवक्तव्येलिंगव्यत्ययश्छांदसः ॥ अयंमार्गो दुर्लभतरश्चेत्तर्हि तदर्थंप्रयासोनकर्तव्यः ॥ तेनप्रयोजनाभावादित्याशंक्याह ॥ यद्येकोपिभवतिसएव नित्यपूतस्थः सएववेदपुरुषइतिविदुषोमन्यंते इति ॥ मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ॥ इतिन्यायेन यत्रक्वापियदाकदाचिद्योगीपरमहंसोथदिकश्चिल्लभ्यते ॥ तर्हिसएवनित्यपूतस्थोभवति ॥ नित्यपूतः परमात्मा ॥ यआत्मा अपहतपाप्मेतिश्रुतेः ॥ एवकारेणकेवलयोगीकेवलपरमहंसश्च व्यावर्त्यते ॥ केवलयोगी नित्यपूतंजानाति ॥ केवलपरमहंसोजानन्नपिचित्तविश्रांत्यभावाद्बहिर्मुखोब्रह्मणिनतिष्ठति ॥ वेदस्प्रतिपाद्यः पुरुषोवेदपुरुषः ॥ विदुषोविद्वांसोब्रह्मानुभवचित्तविश्रांतिप्रतिपादकशास्त्रपरंगताः योगिनः परमहंसस्यब्रह्मनिष्ठत्वंसर्वजनामन्यंते ॥ यथोक्तविद्वांसस्तुतद्व्यसहमानाब्रह्मत्वमेवमन्यंते ॥ तथाचस्मर्यते ॥ दर्शनादर्शनेहित्वास्वयंकेवलरूपतः ॥ यस्तिष्ठतिसतुब्रह्मन्ब्रह्मवित्स्वयमिति ॥ अतोनप्रयोजनाभावः शंकितुमपिशक्यते ॥ नित्यपूतस्थत्वं वेदपुरुषत्वंचमुखतोविशदयन्नर्थात्कास्यितिरितिप्रश्नोत्तरंस्तूयति ॥ महापुरुषोयच्चित्तंतत्सर्वदामय्येवावतिष्ठते ॥ तस्मादहंचतस्मिन्नेवावस्थीयत इति ॥ वैदिकज्ञानकर्माधिकारिषुपुरुषेषुमध्येयोगिनः परमहंसस्यासंतसुत्तमत्वान्महापुरुषत्वम् ॥ सतुमहापुरुषोयच्चित्तंस्वकीयंतत्सदामय्येवावस्थापयति ॥ संसारगोचराणांतदीयचित्तवृत्तीनांअभ्यासवैराग्याभ्यांनिरुद्धत्वात् अतएवभगवान्प्रजापतिःशास्त्रसिद्धंपरमात्मानंस्वात्मभवेनपरामृशन्मय्यीतिव्यपदिशति ॥ यस्माद्योगीमय्येवचित्तंस्थापयति तस्मादहमपिपरमात्मस्वरूपत्वेनतस्मिन्नेवयोगिन्याविर्भूतोवस्थितोस्मि ॥ नेतरेषुज्ञानि

षुतेषामविद्याहतत्वात्॥ तत्त्वविस्त्वपि अयोगिषु वाह्यचित्तवृ-
त्तिभिराहतत्वान्नास्याविर्भावः॥ इदानीं कोयं मार्ग इति पृष्टं मार्ग-
मुपदिशति॥ असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबंध्वादीन् शिखायज्ञोप-
वीते स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्मांडं च हित्वा कौपीन-
दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च
परिग्रहेदिति॥ योग्रहस्थः पूर्वजन्मसंचितपुण्यपुंजे परिपक्वे सति
मातृपितृभ्रात्रादिन्यानिमित्तेन विविदिषासंन्यासरूपं परमहंसा-
श्रममस्वीकृत्यैव श्रवणादिसाधनान्यनुष्ठाय तत्त्वं सम्यगवबु-
ति॥ ततो गार्हस्थ्ये प्राप्ते लौकिकवैदिकव्यवहारसहस्रैश्चित्ते
विक्षिप्ते सति विश्रांतिसिद्धये विद्वत्संन्यासं चिकीर्षति॥ तं प्रति
स्वपुत्रमित्रइत्याद्युपदेशः॥ पूर्वमेव विविदिषासंन्यासं कृतवान् तत्त्वं
विदितवतो विद्वत्संन्यासं चिकीर्षो कलत्रपुत्रादिप्रसंगाभावात्
॥ नन्वयं विद्वत्संन्यासः किमितरसंन्यासवत्प्रैषोच्चारणादिवि-
ध्युक्तप्रकारेण संपादनीयः॥ किं वाजीर्णवस्त्रस्योपद्रववशात्त्याग-
वल्लौकिकत्यागमात्ररूपः॥ नाद्यः॥ तत्त्वविदः कर्तृत्वराहित्येन
विधिनिषेधानधिकारात्॥ अत एव स्मर्यते ज्ञानामृतेन तृप्त-
स्य कृतकृत्यस्य योगिनः॥ नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स
तत्त्ववित्॥ न द्वितीयः॥ कौपीनदंडाद्याश्रमलिंगविधानश्रव-
णात्॥ नैष दोषः॥ प्रतिपत्तिकर्मवदुभयरूपत्वोपपत्तेः॥ ज्यो-
तिष्टोमे दीक्षितस्य दीक्षांगनियमानुष्ठानकाले कंडूयितुं हस्तं
प्रतिषिध्य कृष्णविषाणा विहिता यद्धस्तेन कंडूयेत्तपामनं-
भावुकाः प्रजाः स्युरिति यत्स्मयेत नग्नंभावुका इति कृष्णविषा-
णया कंडूयत इति च तस्याश्च कृष्णविषाणायाः समाप्ते नियमे
प्रयोजनाभावाद्दोढुमशक्यत्वाच्च त्यागः स्वत एव प्राप्तः तं च सां-
गं सप्रकारं वेदो विदधाति॥ नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्ण-
विषाणं प्रास्यति॥ तदिदं प्रतिपत्तिकर्म लौकिकं वैदिकं चे-
त्युभयरूपं॥ एवं विद्वत्संन्यासोप्युभयरूपः॥ न च तत्त्ववि-
दि कर्तृत्वस्यासंभवः॥ शंकनीयः चिदात्मन्यारोपितस्य कर्तृत्व

स्यविद्ययाऽपोहितत्वेपिचितिच्छायोपेतेंतःकरणोपाधौविच्छि
न्यासहस्त्रयुक्तेस्वतःसिद्धस्यकर्तृत्वस्ययावत्द्रव्यभावितया
अनपोहितत्वात्।नचज्ञानाम्रुतेनेत्यादिस्मृतिविरोधःसत्यपि
ज्ञानेविश्रांतिरहितस्यतत्स्वभावेनविश्रांतिसंपादनलक्षणक
र्तव्यशेषसद्भावेनकृतकृत्यताऽभावात्ननुतत्वविदोविध्यंगीका
रेसतितेनापूर्वेणदेहांतरमारभेत्।नैवम्।तस्यापूर्वस्यचित्तवि
श्रांतिप्रतिबंधवारणस्यदृष्टफलस्यसंभवेसतिअदृष्टफलक
ल्पनायाऽन्याय्यत्वात्।अन्यथाश्रवणादिविधिष्वपिब्रह्मज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंध निवारणरूपंदृष्टफलमुपेक्ष्यजन्मांतरहेतुत्वं
कल्पयेत्।तस्माद्विध्यंगीकारेदोषाभावाद्विविदिषुरिवविद्वानपिगृ
हस्थोनांदीमुखश्राद्धोपवासजागरणादिविधिमनुसृत्यैवसंन्य
सेत्।यद्यप्यत्रश्राद्धादिकंनोपदिष्टंतथाप्यस्यविद्वत्संन्यास
स्यविविदिषासंन्यासविकृतित्वात्।प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येति
न्यायेनतदीयाधर्माःसर्वेप्यत्रप्राप्नुवंति।यथाग्निष्टोमस्यवि
कृतिषतिरात्रादिषुतदीयधर्मप्राप्तिस्तद्वत्।तस्मादितरसंन्या
सवदत्रापिप्रैषमंत्रेणपुत्रमित्रादित्यागंसंकल्पयेत्।बंध्वादी
नित्यादिशब्देनभृत्यपशुगृहक्षेत्रादिलौकिकपरिग्रहादिवि
शेषाःसंगृह्यंते।स्वाध्यायंचेतिचकारेणतदर्थनिर्णयोपयुक्ता
निपदवाक्यप्रमाणशास्त्राणिवेदोपबृंहकाणिइतिहासपुराणा
निसमुच्चिनोति।औत्सुक्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजनानांकाव्यनाटका
दीनांत्यागःकैमुतिकन्यायसिद्धः।सर्वकर्माणीतिसर्वशब्देनलौ
किकवैदिकनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानिसंगृह्यंते।पुत्रादित्या
गेनैहिकभोगःपरिहृतः।सर्वकर्मत्यागेनचामुष्मिकभोगाशाचित्त
विक्षेपकारिणीपरिहृता।अयमितिछांदसविभक्तिव्यत्ययेनेदंब्र
ह्मांडमितियोजनीयं।ब्रह्मांडत्यागेनामतत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासन
स्यत्यागः।ब्रह्मांडंचेतिचकारेणसूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपा
सनस्यतत्वज्ञानहेतूनांश्रवणादीनांचसमुच्चयः।स्वपुत्रादिर्हिर
ण्यगर्भोपासनांतमैहिकामुष्मिकंचसर्वंप्रैषमात्रोच्चारणेनपरित्य

ज्यकौपीनादिकंपरिगृह्णीयात्॥आच्छादनंचेतिचकारेणपादुकादीनिसमुच्चिनोति॥तथाचस्मृतिः॥कौपीनयुगलंवासःकंथाशीतनिवारणी॥पादुकेचापिगृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्यसंग्रहमिति॥स्वशरीरभोगोनामकौपीनेनलज्जाव्याहृतिः॥दंडेनगोसर्पाद्युपद्रवपरिहारःआच्छादनेनशीतादिपरिहारः॥चकारात्पादुकाभ्यांउच्छिष्टदेशस्पर्शादिपरिहारंसमुच्चिनोति॥लोकस्योपकारोनामदंडादिलिंगेनैनदीयमुत्तमाश्रमंपरिज्ञायतदुचिताभिवंदनभिक्षाप्रदानादिप्रवृत्त्यासुकृतसिद्धिः॥चकाराभ्यामाश्रममर्यादायाःशिष्टाचारप्राप्तायाःपालनंसमुच्चिनोति॥कौपीनादिपरिग्रहस्यानुकूल्यत्वमभिप्रेत्यमुख्यत्वंप्रतिषेधति॥तच्चनमुख्योस्तीति॥यत्कौपीनादिपरिग्रहणमस्तितद्यस्ययोगिनः॥परमहंसस्यमुख्यःकल्पोनभवति॥किंत्वनुकल्पएव॥विविदिषासंन्यासिनस्तुदंडग्रहणंमुख्यमितिकृत्वादंडवियोगस्यनिषेधःस्मर्यते॥दंडात्मनोस्तुसंयोगःसर्वदैवविधीयते॥नदंडेनविनागच्छेदिषुक्षेपत्रयंबुधइति॥प्रायश्चित्तमपिदंडनाशेप्राणायामशतंस्मर्यते॥दंडत्यागेशतंचरेदिति॥योगिनःपरमहंसस्यमुख्यंकल्पंप्रश्नोत्तराभ्यांदर्शयति॥कोयंमुख्यइतिचेदयंमुख्यो नदंडंनशिखांनयज्ञोपवीतंनाच्छादनंचरतिपरमहंसइति॥नशिखमितिछांदसोलिंगव्यत्ययोनुसंधेयः॥यथाविविदिषुःपरमहंसःशिखायज्ञोपवीताभ्यांरहितोमुख्यस्तथायोगीदंडाच्छादनाभ्यांरहितःसन्मुख्योभवति॥दंडस्यवैणवत्वादिलक्षणंआच्छादनस्यकंथात्वादिलक्षणंचपरिरक्षितुंदंडादिकंसंपादयितुंरक्षितुंचचित्तेव्यापृतेसतिचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणोयोगोनसिध्येदितितच्चनयुक्तं॥नहिवरविघातायकन्योद्वाहइतिन्यायात्॥आच्छादनाद्यभावेशीतादिबाधायाःकःप्रतीकारइत्याशंक्याह॥नशीतंनचोष्णंनदुःखंनसुखंनमानावमानेचषडूर्मिवर्जमितिनिरस्ताशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतंनास्ति।तत्प्रतीत्यभावात्॥यथालीलायामासक्तस्यबालस्यआच्छादनादिरहितस्यहेमंतशिशिरयोःप्रातःकालेशीतंनास्तितथापरमात्मनिआसक्तस्ययो

गिनः शीताभावः॥ घर्मकालेऽष्णाभावश्च तथैवावगंतव्यः॥ वर्षा
भावसमुच्चयार्थश्चकारः॥ शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्ययोः सुख
दुःखयोरभाव उपपन्नः॥ निदाघे शीतं सुखजनकं हेमंते दुःखज-
नकं। उक्तविपर्यय उष्णे द्रष्टव्यः॥ मानः पुरुषांतरेण संपादितः स
त्कारः॥ अवमानः तिरस्कारः॥ यदा योगिनः स्वात्मव्यतिरिक्तं पुरुषां
तरमेव न प्रतीयते॥ तदा मानावमानौ दूरापेतौ॥ चकारः शत्रु
मित्ररागद्वेषादिद्वंद्वाभावं समुच्चिनोति॥ षडूर्मयः क्षुत्पिपासे शो
कमोहौ जरामरणमेव च॥ तेषां त्रयाणां द्वंद्वानां क्रमेण मनोदेहध
र्मत्वादात्मतत्त्वाभिमुखस्य योगिनस्तद्वर्जनं न विरुध्यते॥ ननु अ-
स्त्वेवं समाध्यवस्थायां शीताद्यभावः॥ व्युत्थानदशायां तु निंदाद्दो-
षाः संसारिणमिवैनं बाधेतैवेत्याशंक्याह॥ निंदागर्वमत्सरदंभदर्पे
च्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हि
त्वेति॥ विरोधिभिः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादितादोषोक्तिर्निन्दा॥ अन्ये
भ्योधिकोहं चित्तवृत्तिर्गर्वः॥ विद्याधनादिभिः अन्यसदृशो भवामी-
तिबुद्धिर्मत्सरः॥ परेषामग्रे जपध्यानादिप्रकटनं दंभः॥ भर्त्सनादिषु
दृढबुद्धिर्दर्पः॥ धनाद्यभिलाष इच्छा॥ शत्रुवधादिषु बुद्धिर्द्वेषः॥
अनुकूलद्रव्यादिलाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखं॥ तद्विपर्ययो दुःखम्
योषिताद्यभिलाषः कामः कामितार्थविधानजन्यो बुद्धिक्षोभः क्रोधः
॥ लब्धस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः॥ हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु
हितबुद्धिर्मोहः॥ चित्तगतसुखाभिव्यंजिका सुखविकाशादिहे-
तुर्धीवृत्तिर्हर्षः॥ परकीयगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया॥ देहेंद्रिया
दिसंघाते आत्मभ्रमोहंकार आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममकारस
मीचीनत्वादिबुद्धयो गृह्यंते॥ चकारेणप्युक्तनिंदादिविपरीतं स्तु
त्यादिकं समुच्चिनोति॥ एतान्सर्वान्निंदादीन्हित्वा पूर्वोक्तवासनाक्ष
याभ्यासेन परिसज्यावतिष्ठेतेति शेषः॥ ननु विद्यमाने स्वदेहे तत्प-
रित्यागो न संभवतीत्याशंक्याह॥ स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्त
द्वपुरपध्वस्तं इति॥ पूर्वं ममत्वकीयं वपुः तदिदानीं योगिना स्वा-
त्मचैतन्यात्पृथग्भूतत्वेन कुणपमिवावलोक्यते॥ यथा अद्ध

त्तुःस्पर्शनभीत्यापुत्रदेहं दूरे स्थितोऽवलोकयति॥तथाऽयंयोगी तादात्म्यभ्रांत्युद्वयभीत्यासावधानोदेहंचिदात्मनःसकाशान्निरंतरंविविनक्ति॥यतःकारणात्तदृगुरवाचार्योपदेशागमानुभवैरपध्वस्तंचिदात्मनःसकाशान्निराकृतंततश्चैतन्यवियुक्तस्यदेहस्यशवतुल्यतयादृश्यमानत्वात्तस्यपिचैतन्येदेहेनिंदादिसंयोगोघटतइत्यभिप्रायः॥ननुउत्पन्नोदिग्भ्रमःसूर्योदयदर्शनेनविनष्टोपिययाकदाचिदनुवर्तते॥तथाचिदात्मनिदेहात्मत्वसंशयाद्यनुवृत्तौनिंदादिक्लेशःपुनःपुनःप्रसज्येतेत्याशंक्याह॥संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानांयोहेतुस्तेननित्यनिवृत्तइति॥आत्माकर्तृत्वादिधर्मोपेतस्तद्रहितोवेत्यादिकंसंशयज्ञानं॥देहादिरूपएवआत्मेतिविपरीतज्ञानंएतदुभयंभोक्तृविषयं॥मिथ्याज्ञानंतुभोग्यविषयमत्रविवक्षितं॥तच्चानेकविधंसंकल्पप्रभवान्कामानित्यत्रस्पष्टीकृतं॥तद्धेतुश्चतुर्विधः॥अनित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येतिसूत्रणात्॥अनित्येगिरिनदीसमुद्रादौनित्यत्वभ्रां तिरेका॥अशुचौपुत्रभार्यादिशरीरेशुचित्वभ्रांतिर्द्वितीया॥दुःखेकृषिवाणिज्यादौसुखत्वभ्रांतिस्तृतीया॥गौणमिथ्यात्मनिपुत्रभार्यादौअन्नमयादिकेअनात्मनिमुख्यात्मभ्रांतिश्चतुर्थी॥एतेषांसंशयादीनांहेतुरद्वितीयब्रह्मतत्त्वावरकमज्ञानंतद्वासनाच॥तच्चाज्ञानंयोगिनःपरमहंसस्यमहावाक्यार्थबोधेननिवृत्तं॥वासनातुयोगाभ्यासेननिवृत्ता॥दिगुदाहृतायांदिग्भ्रांतावज्ञानेनिवृत्तेपिवासनायाःसद्भावाद्यथापूर्वंभ्रांतिव्यवहारः॥योगिनस्तुभ्रांतिहेतुद्वयराहित्यात्॥कुतःसंशयादीन्यनुवर्तेरन्॥तमेवमनुवृत्त्यभावमभिप्रेत्यतेनहेतुद्वयेनयोगीनित्यनिवृत्तइत्युक्तम्॥सत्यामपिअज्ञानतद्वासनानिवृत्तेःउत्पत्तौतस्याःनिवृत्तेर्विनाशाभावान्नित्यत्वंद्रष्टव्यम्॥तन्नित्यत्वेहेतुमाह॥तन्नित्यबोधइति॥सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाचीतच्छब्दोनसर्ववेदांतप्रसिद्धंपरमात्मानमाचष्टे॥तस्मिन्परमात्मनिर्योबोधोयस्ययोगिनःसोयंतन्नित्यबोधः॥योगीहितमेवधीरोवि

ज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेतिश्रुतिमनुसृत्यचित्तविक्षेपान्योगेनपरिहृत्य
नैरंतर्येणपरमात्मविषयामेवप्रज्ञांकरोति।।अतोबोधस्यनित्य
त्वात्बोधविनाशयोरज्ञानतद्वासनयोर्निवृत्तिर्निःशेषेत्यर्थः।।बुध्यमा
नस्यपरमात्मनस्तार्किकेश्वरवत्तटस्थत्वशंकांवारयति।।तत्त्वयमे
वावस्थितिरिति।।यद्वेदांतवेद्यंपरंब्रह्मास्तितत्त्वयमेवनतुस्वस्मा
दन्यदित्येवंनिश्चितस्ययोगिनोवस्थितिर्भवति।।तस्ययोगिनोब्रह्मानु
भवप्रकारंदर्शयति।।तंशांतमचलमद्वयानंदंविज्ञानघनएवा
स्मितदेवममपरमंधामेति।।तमित्यादिपदत्रयेद्वितीयाप्रथमा
र्थेद्रष्टव्या।।यःपरमात्माशांतःक्रोधादिविक्षेपरहितः।।अचलःग
मनादिक्रियारहितः।।स्वगतसजातीयविजातीयद्वैतशून्यःसच्चिदा
नंदैकरसोस्तिसएवाहमस्मितदेवब्रह्मतत्त्वंममयोगिनःपरमंधा
मपारस्तवस्वरूपं।।नत्वेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तं।।एतस्यमायाक
ल्पितत्वात्।।नन्वात्मनःपरब्रह्मत्वेआनंदावाप्तिरिष्टानीकुतोनेत्यत्रा
नंदावाप्तिःसहष्टांतमुक्ताऽभियुक्तैः।।गवांसर्पिःशरीरस्थंनकरोत्यं
गपोषणं।।तदेवकर्मरचितंपुनस्तस्यैवभेषजम्।।१।।एवंसर्वशरीर
स्थःसर्पिवत्परमेश्वरः।।विनाचोपासनांदेवोनकरोतिहितंनृष्विति
।।२।।यदियोगिनःपूर्वाश्रमप्रसिद्धाआचार्याःपितृभ्रात्रादयःकर्मिणःश्र
द्धाजडाःशिखायज्ञोपवीतसंध्यावंदनराहित्येनपाषंडत्वमारोप्य
व्यामोहयेयुस्तदाव्यामोहनिवृत्तयेयोगिनोवर्तमानंनिश्चयंदर्श
यति।।तदेवशिखाच।।तदेवोपवीतंचपरमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन
तयोर्भेदएवविभग्नःसासंध्येतियद्वेदांतवेद्यस्यपरब्रह्मणोज्ञानं
तदेवकर्मांगभूतंब्राह्मशिखायज्ञोपवीतस्थानीयं।।अन्येचमंत्रद्र
व्यलक्षणेकर्मांगभूतेचकारात्समुच्चीयते।।शिखाद्यंगसाध्यैःक
र्मभिरुत्पन्नंयत्स्वर्गादिसुखंतत्सर्वंब्रह्मज्ञानेनैवलभ्यते।।वि
षयानंदस्यसर्वस्यब्रह्मानंदलेशत्वात्।।एतस्यैवानंदस्यान्यानि
भूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः।।एतदेवाभिप्रेत्याथर्वणिकाब्रह्मो
पनिषद्यामनंति।।सशिखंवपनंकृत्वाबहिःसूत्रंत्यजेद्बुधः।।यद
क्षरंपरंब्रह्मतत्सूत्रमितिधारयेत्।।सूचनात्सूत्रमित्याहुःसूत्रं

नामपरंपदम्॥तत्सूत्रंविदितंयेनसविप्रोवेदपारगः॥येनसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव॥तत्सूत्रंधारयेद्योगीयोगवित्तत्त्वदर्शिवान्॥बहिःसूत्रंत्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममाश्रितः॥ब्रह्मभावमिदंसूत्रंधारयेद्यःसचेतनः॥धारणात्तस्यसूत्रस्यनोच्छिष्टोनाशुचिर्भवेत्॥सूत्रमंतर्गतंयेषांज्ञानयज्ञोपवीतिनां॥तेवैसूत्रविदोलोकेतेचयज्ञोपवीतिनः॥ज्ञानशिखिनोज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥ज्ञानमेवपरंतेषांपवित्रंज्ञानमुच्यते॥अग्नेरिवशिखानान्यायस्यज्ञानमयीशिखा॥सशिखीत्युच्यतेविद्वान्नेतरेकेशधारिणः॥कर्मण्यधिकृतायेतुवैदिकेब्राह्मणादयः॥तैभिर्धार्यमिदंसूत्रंकर्मांगंतद्धिवैस्मृतं॥शिखाज्ञानमयीयस्योपवीतंचापितन्मयं॥ब्राह्मण्यंसकलंतस्यइतिब्रह्मविदोविदुः॥इदंयज्ञोपवीतंचपरमंयत्परायणं॥विद्वान्यज्ञोपवीतीस्यात्तज्ज्ञास्तंयज्विनंविदुरिति॥तस्माद्योगिनःशिखायज्ञोपवीतेविद्येते॥तस्यैवसंध्यापिविद्यते॥यःशास्त्रगम्यःपरमात्माप्रत्यादहंप्रत्ययगम्योजीवात्मातयोरेकत्वज्ञानेनमहावाक्यजन्येनभ्रांतिप्रतीतोभेदोविशेषेणभग्नएवपुनर्भ्रांत्युदयोभंगस्यविशेषः॥येयमेकत्वबुद्धिःसेयमुभयोरात्मनोःसंधौजायमानत्वात्संध्योच्यते॥अहोरात्रयोःसंधावनुष्ठेयाक्रियायथासंध्यातद्वत्॥एवंचसतियोगीब्रह्मद्वाजडैर्न्नेव्यामोहयितुंशक्यः॥कोयंमार्गइतिप्रश्नस्यासौस्वपुत्रेत्यादिनोत्तरमुक्तंकास्थितिरित्येतस्यमहापुरुषइत्यादिनासंक्षिप्योत्तरमुक्तासंशयविपरीतेत्यादिनातदेवप्रपंचेदानीमुपसंहरति॥सर्वान्कामान्परित्यज्याऽद्वैतेपरमास्थितिरिति॥क्रोधलोभादीनांकामपूर्वकत्वात्कामपरित्यागेनचित्तदोषाःसर्वेपरित्यज्यंते॥तदेवाभिप्रेत्यवाजसनेयिभिराम्नातं॥अथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइति॥अतोनिष्कामस्ययोगिचित्तस्याद्वैतेनिर्विघ्नास्थितिरुपपद्यते॥ननुदंडग्रहणविधिवासनोपेताःविविदिषासंन्यासिनोयोगिनंदंडरहितंपरमहंसंनाभ्युपगच्छंतीत्याशंक्याह॥ज्ञानदंडोधृतोयेनएकदंडीसउच्यते॥काष्ठदंडोधृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः॥

स्याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्॥ तितिक्षाज्ञानवैराग्यश
मादिगुणवर्जितः॥ भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापीयतिवृत्तिहा॥ इद
मेतत्तरं ज्ञात्वा स परमहंसस्य यो यमेकदंडः स द्विविधः ज्ञानदंडः का
ष्ठदंडश्चेति यथा त्रिदंडिनो वाग्दंडमनोदंडकायदंडश्चेति त्रैविध्यं
तद्वत्॥ वाग्दंडादयो मनुना स्मर्यंते॥ वाग्दंडोथ मनोदंडः कर्मदंड
स्तथैवच॥ यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदंडीति चोच्यते॥ त्रिदंड
मेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः॥ कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सि
द्धिं निगच्छतीति॥ तेषां स्वरूपं दक्षः स्मरति॥ वाग्दंडोथ मनोदंडः क
र्मदंडस्तथैवच॥ यस्यैते नियता दंडास्त्रिदंडीति स उच्यते॥ वाग्दं
डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदंडे त्वनीहतां॥ मानसस्य तु दंडस्य प्राणाया
मो विधीयतेति॥ कर्मदंडोल्पभोजनमिति स्मृत्यंतरपाठः॥ ईदृशं
त्रिदंडित्वं परमहंसस्याप्यस्ति॥ तदेतदभिप्रेत्य पितामहः स्मर
ति॥ यतिः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिचोदितः॥ यमैश्च नियमै
र्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदंडभृदिति॥ एवं सति मौनादीनां वागादिदम
नहेतुत्वाद्यथा दंडत्वं तथैव ज्ञानतत्कार्यदमनहेतोर्ज्ञानस्य दंड
त्वं॥ अयं ज्ञानदंडो येन परमहंसेन धृतः स एव मुख्य एकदंडी
त्युच्यते॥ मानसस्य ज्ञानदंडस्य कदाचित्चित्तविक्षेपेण विस्मृतिः
प्रसज्येतेति तन्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठदंडो ध्रियते॥ तदेत
च्छास्त्रार्थरहस्यमबुध्वा वेषमात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य का
ष्ठदंडो येन परमहंसेन धृतः स पुरुषो बहुविधसंतापोपेतत
त्र घोरान्महारौरवसंज्ञितान्नरकानाप्नोति॥ तत्र हेतुरुच्यते॥
परमहंसवेषं दृष्ट्वा नित्यं भ्रांत्या सर्वे जनाः स्वस्वगृहे भोजयंति
तं॥ स्वयं च जिह्वालंपटो वर्ज्यावर्ज्यविवेकमकृत्वा सर्वमन्नम
श्नाति तेन प्रत्यवायं प्राप्नोति अज्ञानी यानि तु नान्नदोषेण म
स्करीति॥ चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं इत्यादिस्मृतिवचनानि ज्ञानिवि
षयाणि अयं च ज्ञानवर्जित इति युक्तोस्य नरकः अतएव ज्ञानही
नस्य यतेर्भिक्षानियममाह॥ मनुः॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न न
क्षत्रांगविद्यया॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्॥

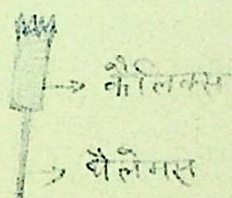
॥एककालंचरेद्भैक्ष्यंनप्रसज्जेतविस्तरे॥भैक्ष्येप्रसक्तोहियतिर्वि
षयेष्वपिसज्जति इति॥ज्ञानाभ्यासिनंप्रतितुएवंस्मर्यते॥एक
वारंद्विवारंवाभुंजीतपरहंसकः॥येनकेनप्रकारेणज्ञानाभ्यासो
भवेत्सदेति॥एवंचसतिज्ञानदंडकाष्ठदंडयोर्यदंतरंउत्तमत्वाध
मत्वरूपंतदिदमवगसउत्तमंज्ञानदंडंयोधारयति॥सएवमुख्यः
परमहंसइत्यभ्युपगंतव्यः॥नन्वस्त्वभिन्नस्यपरमहंसस्यज्ञानदंड
माभूत्काष्ठदंडनिर्बंधः इतरानुचर्यासर्वाकीदृशीत्याशंक्याह॰॥
आशीर्वादेननमस्कारेणनस्वधाकारेणननिंदानस्तुतिर्यादृच्छिकोभवे
द्भिक्षुर्नावाहनंनविसर्जनंनमंत्रंनध्यानंनोपासीतंवानलक्ष्यंनए
थक्नाष्ठ्यगहंनत्वंनसर्वंचानिकेतस्थितिरेवसभिक्षुःसौवर्णादी
नांनैवपरिग्रहेतन्नलोकंनावलोकंचेति॥आशादिशःताएवांबरंव
स्त्रमाच्छादनंयस्यासावाशांबरः॥यत्नुस्मृतिवचनं॥जानोरूर्ध्वम
धोनाभेःपरिधायैकमंबरं॥द्वितीयमुत्तरंवासःपरिधायगृहान
टेदिति॥तदिदमयोगिविषयम्‌अतएवपूर्वंतत्त्वनमुख्योस्तीत्यु
क्तं॥यद्यपिस्मर्यंतरं॥योभवेत्पूर्वसन्यासीतुल्योवैधर्मतोयदि॥
तस्मैप्रणामःकर्तव्योनेतरायकदाचनेति॥तस्याप्ययोगिविषयत्वा
त्नास्यनमस्कारःकर्तव्योस्ति॥अतएवब्राह्मणलक्षणेनिर्नमस्का
रमस्तुतिमित्युदाहृतं॥गयाप्रयागादिषुश्राद्धाज्ञाप्रमासस्वधा
निषिध्यतेपूर्वत्रनिंदागर्वैत्यादिवाक्येनपरकृतयास्वनिंदयाक्ले
शो निवारितःअत्रतुस्वकर्तृकेअन्यविषयेनिंदास्तुतिर्निषिध्यते
॥यादृच्छिकत्वंनिर्बंधराहित्यं॥नक्वचिदपिव्यवहारेनिर्बंधंकुर्यात्
॥यस्तुदेवपूजायांनिर्बंधःस्मर्यते॥भिक्षाटनंजपःशौचंस्नानंध्या
नंसुरार्चनं॥कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपदंडवदिति॥तस्या
प्ययोगिविषयत्वमभिप्रेत्यनावाहनमित्याम्नातं॥सततस्मरणंध्या
नं॥नैरंतर्येणानुस्मरणमुपासनमितितयोर्भेदः॥यथायोगिनस्तु
तिनिंदादिलौकिकव्यवहाराभावःयथावादेवपूजादिधर्मशास्त्र
व्यवहाराभावःतथालक्ष्यत्वालक्ष्यत्वादिज्ञानशास्त्रव्यवहारोपि
नास्ति॥यस्माह्रिवैतन्त्वमस्तितदिदंतत्त्वमसीतिवाक्यस्यपदेनल

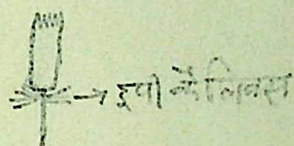
ष्ट्यंदेहादिविशिष्टंचैतन्यंलक्ष्यंनभवति॥किंतुवाच्यम्॥तच्चवाच्यं
तत्पदार्थात्पृथक्लक्ष्यत्वपृथक्स्वदेहनिष्ठोवाच्योर्थोहमितिव्य
वहारार्थः॥परदेहनिष्ठस्त्वमितिव्यवहारार्हःलक्ष्यंवाच्यमित्युभय
विधचैतन्योपेतमन्यज्जडंजगत्सर्वमिति॥व्यवहारार्हमित्ये
तादृशोविकल्पोनकोपियोगिनोस्तितदीयचित्तस्यब्रह्मणिविश्रां
तत्वात्॥अतएवसभिक्षुरनिकेतस्थितिरेव॥यदिनियतनिवासा
र्थंकंचिन्मठंसंपादयेत्तदानींतस्मिन्ममत्वेसतितदीयहानिवृ
द्ध्योश्चित्तंविक्षिप्येत॥तदेवाभिप्रेत्यगौडपादाचार्याआहुः॥निस्तु
तिर्निर्नमस्कारोनिःस्वधाकारएवच॥चलाचलनिके[illegible]तिर्या
दृच्छिकोभवेदिति॥यथामठोनपरिग्रहीतव्यः॥तथासौवर्णरज
तादीनांभिक्षा चमनादिपात्राणामेकमपिनगृह्णीयात्तदाह
यमः॥हिरण्मयानिपात्राणिकृष्णायसमयानिच॥यतीनांनान्यपा
त्राणिवर्जयेत्तानिभिक्षुकइति॥मनुरपि॥अतैजसानिपात्राणि
तस्यस्युर्निर्व्रणानिच॥तेषांमृद्भिःस्मृतंशौचंचमसानामिवाध्वरे॥
अलाबुदारुपात्रंवामृन्मयंवैणवंतथा॥एतानियतिपात्राणिमनुः
स्वायंभुवोब्रवीदिति॥बौधायनोपि॥स्वयमाहृतपर्णेषुस्वयंशी
र्णेषुवापुनः॥भुंजीतनवटाश्वत्थकरंजानांचपर्णके॥आपद्यपि
नकांस्येषुमलाशीकांस्यभोजनः॥सौवर्णेराजतेताम्रेमृण्मयेत्रपु
सीसयोरिति॥तथालौकंजनंशिष्यवर्गंनगृह्णीयात्॥तदाहमनुः
॥एकएवचरेन्नित्यंसिद्ध्यर्थमसहायकः॥सिद्धिमेकस्यपश्यन्न
हितञ्जहातिनहीयतइति॥मेधातिथिरपि॥आसनंपात्रलोप
श्चसंचयःशिष्यसंग्रहः॥दिवास्वापोवृथालापोयतेर्बंधकराणि
षट्॥एकाहात्परतोग्रामेपंचाहात्परतःपुरे॥वर्षाभ्योन्यत्रयत्स्था
नमासनंतदुदाहृतम्॥उक्तालाब्वादिपात्राणामेकस्यापिनसंग्रहः॥
भिक्षोर्भैक्ष्यभुजश्चापिपात्रलोपःसउच्यते॥गृहीतस्यतुदंडादेर्द्वितीय
स्यपरिग्रहः॥कालांतरोपभोगार्थंसंचयःपरिकीर्तितः॥शुश्रूषालाभ
पूजार्थंयशोर्थंवापरिग्रहः॥शिष्याणामनुकारुण्यात्सज्ञेयःशिष्यसं
ग्रहः॥विद्यादिनंप्रकाशत्वादविद्यारात्रिरुच्यते॥विद्याभ्यासेप्रमा

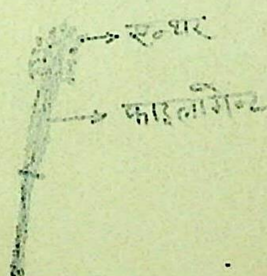
त्र्यःसदिवास्वापउच्यते॥आध्यात्मिकांकथांमुक्त्वाभैक्ष्यचर्यासुरत्कांति॥अनुग्रहंपथिप्रश्नंचवृथालापःसउच्यते॥लोकंशिव्यजनरूपंनगृह्णीयादित्येतावदेवनभवति॥किंतुतस्यलोकस्यावलोकंदर्शनमपिनकुर्यात्॥तस्यबंधहेतुत्वात्॥नचेत्यनेनान्यदपिस्मृतिनिषिद्धंनकुर्यादित्यभिप्रेतं॥तत्रनिषिद्धंमेधातिथिर्दर्शयति॥स्थावरंजंगमंबीजंतैजसंविषमायुधं॥षडेतानिनगृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत्॥रसायनंक्रियावादंज्योतिषंक्रयविक्रयम्॥विविधानिचशिल्पानिवर्जयेत्परदारवत् इति॥योगिनोलौकिकंवैदिकव्यवहारग[illegible]कानित्यानिसंतितेषांवर्जनमभिहितं अथप्रश्नोत्तराभ्यांअ[illegible]धकंप्रदर्श्यतद्वर्जनमाह॥आबाधकःकइतिचेत्॥आबाधकोस्त्येव॥यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यंरसेनदृष्टंचेत्सब्रह्महाभवेत्॥यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यंरसेनस्पृष्टंचेत्सपौल्कसोभवेत्॥यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यंरसेनग्राह्यंचेत्सआत्महाभवेत्॥तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यंरसेननदृष्टंनस्पृष्टंचनग्राह्यंचेति॥आकारोभिव्याप्त्यर्थः॥आङ्पदर्थाभिव्याप्तावित्यभिहितत्वात्॥आबाधकोस्त्येवनबाधकःतस्यसद्भावंप्रतिज्ञायहिरण्यस्यतथाविधबाधकत्वमुच्यते॥रसेनाभिलाषयुक्तेनादरेणहिरण्यंयदिदृष्टंस्यात्तदानींसद्रष्टाभिक्षुर्ब्रह्महाभवेत्॥हिरण्यासक्त्यातत्संपादनरक्षणयोःसर्वदाप्रयतमानस्तद्वैयर्थ्यपरिहारायप्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपादकान्वेदांतान्दूषयित्वातत्सत्यत्वमवलंबते॥ततःशास्त्रसिद्धमद्वितीयंब्रह्मतेनभिक्षुणाहतमिवभवतितस्मादसौब्रह्महाभवेत्॥तथाचस्मर्यते॥ब्रह्मनास्तीतियोब्रूयात्द्वेष्टिब्रह्मविदंचयः॥अभूतब्रह्मवादीचत्रयस्तेब्रह्मघातकाइति॥ब्रह्महासतुविज्ञेयःसर्वधर्मबहिष्कृतः॥अभिलाषपूर्वकंहिरण्यंस्पृष्टंचेत्तदातत्स्प्रष्टाभिक्षुःपतितत्वात्पौल्कसोम्लेच्छसदृशोभवेत्॥पातित्यंचस्मर्यते॥पतत्यसौध्रुवंभिक्षुर्यस्यभिक्षोर्द्वयंभवेत्॥धीपूर्वंरेतउत्सर्गोद्रव्यसंग्रहएवचेति॥अभिलाषपुरःसरंहिरण्यंग्राह्यंगृहीतंचेत्तदासभिक्षुर्देहेंद्रियादिसाक्षिणमसंगंचिदात्मानंहतवान्भवेत्॥असंगत्वमपोह्यस्वात्मनोहिरण्यादिद्रव्यं

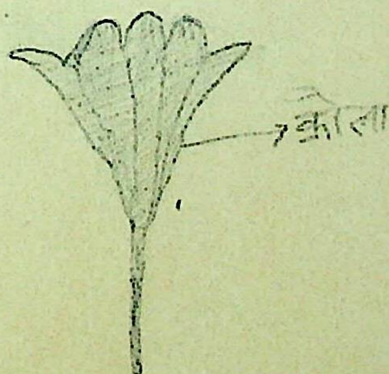
प्रतिभोक्तृत्वेनप्रतिपन्नत्वात्॥तस्याश्चान्यथाप्रतिपत्तेः सर्वपापरूप
त्वंस्मर्यते॥योन्यथासंतमात्मानंयोन्यथाप्रतिपद्यते॥किंतेननकृ
तंपापंचोरेणात्मापहारिणेति॥किंचात्मघातिनःसुखलेशेनापिर
हितावहुविधदुःखेनावृताःलोकाःश्रूयंते॥असूर्यानामतेलो॥
काअंधेनतमसावृताः॥तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोज
नाइति॥दृष्टंचेत्यनेनचकारेणश्रुतंचेतिसमुच्चीयते॥स्पृष्टंचेत्यने
नकथितंचेतिसमुच्चयः॥ग्राह्यंचेत्यनेनव्यवहृतंचेतिसमुच्चयः॥
दर्शनस्पर्शनग्रहणवदभिलाषपूर्वकाहिरण्यवृत्तांतश्रवणातद्गुण
कथनतदीयक्रयादिव्यवहाराअपिप्रत्यवायहेतवइत्यर्थः॥य
स्मात्साभिलाषहिरण्यदर्शनादयोदोषकारिणस्तस्माद्धिरण्याहि
रण्यदर्शनादयोवर्जनीयाइत्यर्थः॥हिरण्यवर्जनस्यफलमाहस
र्वकामामनोगताःव्यावर्तंतेदुःखेनोद्विग्नःसुखेनिस्पृहस्त्यागेरा
गेसर्वत्रशुभाशुभयोरनभिस्नेहोनद्वेष्टि॥नमोदतेचसर्वेषामिंद्रि
याणांगतिरुपरमतेयआत्मन्येवावस्थीयतइति॥पुत्रभार्यागृह
क्षेत्रादिकामानांसर्वेषांहिरण्यमूलत्वाद्धिरण्येपरित्यक्तेसतितेका
मामनोगताःमनस्यवस्थानाद्व्यावर्तंते॥व्यावृत्ताभवंति॥कामनि
वृत्तौसत्यांकर्मप्राप्तयोर्दुःखसुखयोरुद्वेगस्पृहेनभवतः एतच्च
स्थितप्रज्ञप्रस्तावेप्रपंचितं॥ऐहिकयोःसुखदुःखयोरधिक्षेपक
त्वेसत्यामुष्मिकविषयरागेपित्यागोभवति॥ऐहिकसुखस्पृहा।
युक्तोहितदृष्टांतेनानुमितआमुष्मिकेसुखेरागवान्भवति॥तस्मा
दैहिकेनिस्पृहस्यामुष्मिकेरागाभावोयुज्यते॥एवंसतिसर्वत्र।
लोकद्वये पियौशुभाशुभावनुकूलप्रतिकूलविषयौतयोरनभि
स्नेहःएतच्चद्वेषराहित्यस्याप्युपलक्षणम्॥तादृशोविद्वानशु
भकारिणंकंचिदपिपुरुषंनद्वेष्टि॥शुभकारिणिचमोदंनप्रा।
मोति॥द्वेषमोदरहितोयःपुमानात्मन्येवसर्वदावतिष्ठते ॥ं
तस्यसर्वेषामिन्द्रियाणांगतिःप्रवृत्तिरुपरमते॥इन्द्रियोपरतौ
नकदाचिदपिनिर्विकल्पकसमाधेर्विघ्नोभवति॥तेषांकास्थि
तिरितिप्रश्नस्यसंक्षेपविस्तराभ्यांउत्तरंपूर्वमुक्तम्॥तदेवात्रपु

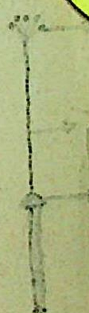
नरपि हिरण्यनिषेधप्रसंगेनस्पष्टीकृतं॥अथविद्वत्संन्यासमुप
संहरति॥यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीतिकृतकृत्योभ
वतीति॥यत्ब्रह्मवेदांतेपूर्णानंदैकबोधःपरमात्मेतिनिरू
पितं॥तद्ब्रह्माहमस्मीत्येवंसर्वदानुभवन् यःयोगीपरमहंसः
कृतकृत्योभवतीति॥तथाचस्मर्यते॥ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृत
कृत्यस्ययोगिनः॥नैवास्तिकिंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्त्ववित्
त॥जीवन्मुक्तिविवेकेनबंधंहार्दंनिवारयन्॥पुमर्थमखिलंदे
याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥ॐ॥ ॥इतिश्रीविद्यारण्यविर
चितोजीवन्मुक्तिविवेकःसमाप्तः॥ ॥शुभम्भूयात्॥श्रीरस्तु
भेदाभेदौसपदिगलितौपुण्यपापेविशीर्णेमायामोहौक्षयमधि
गतौनष्टसंदेहवृत्तिः॥शब्दातीतंत्रिगुणरहितंप्राप्यतत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्येपथिविचरतांकोविधिःकोनिषेधः॥१॥तीर्थानितोय
पूर्णानिदेवान्पाषाणमृन्मयान्॥योगिनोनप्रपद्यन्तेआत्मज्ञान
परायणाः॥२॥अग्निर्देवोद्विजातीनांमुनीनांहृदिदैवतं॥प्रतिमा
स्वल्पबुद्धीनांसर्वत्रविदितात्मनां॥३॥सर्वत्रावस्थितंशांतंन
प्रपश्येज्जनार्दनं॥ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादंधःसूर्यमिवोदितं॥४॥
॥ ॥वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः॥काशीसंस्कृतमु
द्राख्यमद्रितोयंशिलाक्षरैः॥१॥श्रीकाशीजीमे ज्ञानवापीके
पूर्वफाटकपर श्रीविश्वनाथजीकेपास महाराज शिवलाल दुबे
जीकेमकानमे काशीसंस्कृत मुद्रायंत्रमेछपी जिनकोलेनाहो
यउनकोइसकार्यकेसंपादक श्रीबाबू वाराणसीप्रसादजीके
पास याक चौरीगलीमे भाईप्रतापसिंहजीके दुकानपरमि
लैगी॥ ॥सम्बत्॥ १९३७ ॥ ॥शाके॥ १८०२॥ ॥

कैलिक्स

इपी कैलिक्स

एन्थर
फाइलामेन्ट

कोरोला

A.B.C DD E F G H I J K L

N.O.P Q R R S T I U V W X

Z/ A B C. D E F G G H I J K L